

Boris VUKONIĆ*

EKONOMSKA TEORIJA I EKONOMIKA TURIZMA

ECONOMIC THEORY AND TOURISM ECONOMICS

SAŽETAK: Teoretičari turizma su gotovo jednoglasno već od samih početka tvrdili da turizam omogućuje valorizaciju slobodnih dobara, kao što su ljepota krajolika, klima, zrak itd. te tako u svom izvornom obliku dobivaju ekonomsku vrijednost. Ova je teza vrlo poticajna za ekonomsku teoriju da objasni kako se, na primjer, takvo prirodno dobro, ali i drugi iracionalni faktori, pretvaraju u robu koja se na tržištu ekonomski valorizira i reflektira u cijeni. Slično po svojoj aktualnosti je i pitanje rente u turizmu, koje je vezano uz uvijek vrlo osjetljivu ekonomsku temu cijene zemljišta i pitanje nekretnina povezano s turističkim razvojem. Tu su i pitanja vezana uz teze o rijetkosti roba i neoklasične teze o nužnosti da robe ne smiju biti rijetke žele li biti ekonomski učinkovite. Turizam pokazuje neke drugačije tendencije. Ekonomika turizma mora nastojati odgovoriti i definirati konačna i jedinstvena znanstvena stajališta u tim i svim drugim suvremenim makroekonomskim pitanjima razvoja turizma.

KLJUČNE RIJEČI: ekonomska teorija, ekonomika turizma

SUMMARY: Tourism theoreticians have been almost unanimous in their claims that tourism enables a valorisation of free goods (e.g. scenic beauty, climate and air) which causes them to assume economic value in their original state. It is a thesis that stimulates theorizing about ways in which, for instance, a natural good or any other irrational factor transforms into a good that is valued by the market and assigned a price. The issue of tourism rent, linked to the ever-sensitive economic topic of land and property prices in the context of tourism development, is yet another topical subject. Next, it is interesting to consider the questions related to rarity of goods and the neoclassical thesis that links economic efficiency to non-rare goods. Tourism, however, displays some different tendencies. Tourism economics must strive to provide finite and coherent scientific perspectives on these and all other contemporary macroeconomic issues of tourism development.

KEY WORDS: economic theory, tourism economics

* Professor Boris Vukonić, e-mail: bvukonic@efzg.hr

1. UVOD

O turizmu se može govoriti na različite načine, a s različitih se stajališta može i definirati. Povijesno gledano, u svom dosadašnjem razvoju, turizmu se pridavala osobita pažnja prije svega zbog njegovih gospodarskih učinaka. To je i razumljivo jer to su bili ne samo najvidljiviji učinci, nego su oni donosili egzistencijalne (ekonomske) koristi stanovništvu područja u koje su turisti dolazili i kraće ili duže vrijeme u njima boravili. Te su koristi najviše ovisile o broju posjetitelja pa je razumljivo da su se teorija i praksa turizma najviše bavili upravo statističkim praćenjem broja turista i od njih ostvarenih noćenja. Svijet se istinski suočio s gospodarskim posljedicama turističkog razvoja tek 1961. godine i to formiranjem OECD-a (Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj), koji je odmah poslije osnivanja oformio poseban odbor odgovoran za koordiniranje rada na ekonomskim studijama turizma, a posebno onima koje su trebale pomoći boljem statističkom praćenju rezultata turističkog prometa. Bile su to prve, ali vrlo uvjerljive naznake onog što se kasnije razvilo pod nazivom ekonomika turizma.

Ipak, zanimanju ekonomske znanosti za turizam pomogli su izravni učinci od turizma koje su bilježili brojni privredni subjekti, od malog poduzetništva do pojedinih korporacija. Autori teorijskih i znanstvenih rasprava o turizmu s gospodarskog stajališta zapravo su obrađivali probleme na koje su ukazivali praktičari i poslovni turistički krugovi. „Ti su autori samo dosljednije primijenili znanstvenu metodu istraživanja, metodu znanstvenog sistematiziranja, dokumentiranja i teorijskog uopćavanja, te time cjelokupnu materiju podigli na višu, kvalitetniju razinu u znanstvenom i teoretskom smislu“ (Antunac, 1985:34). Moglo bi se reći da ovo razdoblje u teoriji turizma do kraja Prvog svjetskog rata ima romantičarsko obilježje, pogotovo sa stajališta ekonomske znanosti. Ono što se već

1. INTRODUCTION

Tourism can be discussed in different ways and defined from different perspectives. Historically, tourism has been given particular attention primarily because of its economic effects. This is easy to understand as economic effects were not only the most visible, but also the most existentially (economically) beneficial to the population in the areas which attracted tourists. These benefits mostly depended on the number of visitors and it is not surprising that both the theory and practice of tourism have predominantly been dealing with statistical data on the number of visitors and the resulting overnight stays. The world acknowledged the economic consequences of tourism development as late as 1961, when OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) was formed. Shortly after, a special committee was established to coordinate the efforts of economic studies in tourism, with an emphasis on research aiming to facilitate statistical analysis of the results of tourism turnover. Those were the early, but very telling features of what later developed into tourism economics.

Still, the interest of economic science in tourism was driven by the direct effects of tourism recorded by numerous economic entities, ranging from small enterprises to corporations. The authors of theoretical and scientific discussions about tourism as an economic phenomenon investigated the issues identified by the practitioners and businesses in tourism. These authors consistently applied the methods of scientific research, scientific systematisation, documenting and theoretical generalization. Thus, they raised the issue to a higher quality level in the scientific and theoretical sense (Antunac, 1985). It is safe to say that tourism theory had a romantic character until the end of WWI, especially from the perspective of economic science. These early studies generally found

od samih početaka ovih rasprava moglo zapaziti je konstatacija o velikom broju različitih gospodarskih djelatnosti u kojima su se javljali učinci turizma, od industrijske proizvodnje i poljoprivrede, preko svih vrsta prometa do hotelijerstva, trgovine i drugih vrsta usluga. Brzim rastom turističkog prometa rasli su i spomenuti učinci pa je bilo razumno očekivati da se ne samo teorija turizma nego i ekonomska teorija izravnije i detaljnije pozabavi ekonomskom stranom fenomena turizma. No, to se nije dogodilo. Možda je najteže govoriti o razlozima zašto je tomu tako, a mnogo je lakše dokazati kako se u takvom općem teorijskom okruženju razvila jedna nova disciplina – ekonomika turizma – i kako je ona pokušala popuniti teorijske praznine koje su ostale ignoriranjem turizma koje je dolazilo od makroekonomskih teoretičara.

Gotovo u pravilu sve analize koje dovode u vezu ekonomsku teoriju i razvoj drugih pojava počinju citiranjem teza Adama Smitha objavljenim u njegovoj knjizi „Bogatstvo naroda“ (1776), gdje se po prvi puta progovorilo o agregatnoj ponudi i potražnji, rastu produktivnosti kroz određeno vrijeme, kao i o povećanju produktivnosti koja se postiže specijalizacijom. Vjerojatno bi u raspravi o turizmu bilo pretjerano samu raspravu o ekonomskoj teoriji i teoriji turizma započinjati od Adama Smitha, ali je nesumnjivo da su njegove teze vidljivo prisutne i u modernoj ekonomskoj misli. Naravno, nemoguće je izravno povezati ova i druga stajališta ekonomskih teoretičara s nastankom i razvojem pojave turizma. No, to se sasvim sigurno može reći za odnos ekonomske teorije prema fenomenu turizma u kasnijem razdoblju razvoja ekonomske misli, posebno od početka devetnaestog stoljeća, a naročito u vremenu nakon završetka Prvog svjetskog rata koji je izazvao ne samo drastične promjene u ekonomskom razvoju pojedinih zemalja, nego je doveo i do golemih promjena općenito u shvaćanjima ekonomske teorije.

Ekonomska se teorija za sve to vrijeme jedva osvrtnala na turizam pa čak i onda kada

that tourism affected a large number of varied economic activities, from industrial production, agriculture and all kinds of transportation to hotel industry, trade and other kinds of services. Given that the fast increase in tourism turnover went hand in hand with a fast increase in the economic effects of tourism, it would have been logical for both tourism theory and economic theory to investigate the economic aspect of the phenomenon of tourism more directly and in greater detail. This, however, never happened. It may be rather difficult to discuss the reasons. It is much easier to provide evidence about the development of a new discipline – tourism economics – in this general theoretical context and to show how it strove to close the theoretical gaps which arose due to the fact that macroeconomic theoreticians persistently ignored tourism.

In principle, all analyses which relate economic theory to the development of other phenomena depart from Adam Smith's theses in "The Wealth of Nations" (1776), for the book introduces the concepts of aggregate supply and demand, increase in productivity over time, and increase in productivity as a result of specialization. It is likely that taking Adam Smith's ideas as a starting point in a discussion on economic theory and tourism theory would be seen as exaggerated, but there is no doubt that Smith's theses still resonate in modern economic thought even if it is impossible to directly connect Smith's and other economic theses with the appearance and development of tourism. It is not so difficult, however, to directly relate the attitude of economic theory toward the phenomenon of tourism in a later period of economic thought development, especially since the beginning of the 19th century and at the end of WWI, the war that not only triggered dramatic changes in the economic development of individual countries but also led to huge changes in economic theory in general.

During that time, economic theory barely took notice of tourism, not even when the

je snažni rast tercijarnog sektora izmijenio opća gledanja ekonomske teorije na globalne pokretačke snage u gospodarstvu suvremenog društva. I kako u tom kontekstu drugačije nego paradoksom nazvati činjenicu da se već dulje vrijeme turizam promatra i proučava uglavnom zbog svojih ekonomskih učinaka, kako to u svojim radovima ističu gotovo svi teoretičari turizma pa i oni koji u svojim ranijim radovima nisu uvijek bili skloni bez rezerve prihvatiti takva stajališta! Vjerojatnim se čini da bi jedan od razloga mogao biti u tome što se turizam u mnogim sredinama, usprkos svojim ekonomskim učincima, shvaćao više kao sociološki pa i antropološki i kulturološki nego kao ekonomski fenomen. Vjerojatno to nije jedini pa možda niti najvažniji razlog, ali pravi odgovor na to pitanje mogli bi dati samo teoretičari koji su uobličili suvremenu ekonomsku teoriju ne ostavljajući u njoj ni malo mjesta za fenomen koji potkraj dvadesetog stoljeća postaje ne samo vrlo značajnom nego prvom industrijom svijeta!

Najmanje su dva područja u kojima je ekonomska teorija ostala dužna odgovore kada je u pitanju razvoj fenomena turizma. Jedno je pitanje odnosno teorijsko objašnjenje pojma dobra, dakle „proizvoda“, koji se razmjenjuje na tržištu, a drugo je pitanje rente.

Ekonomisti su oduvijek dokazivali da korištenje turističkih resursa nosi sa sobom određeni prihod, a on ne ovisi samo o vrijednosti nego i o rijetkosti resursa, jer upravo ova rijetkost donosi resursu veću ekonomsku korist. Gray (1982:110) o tome kaže da se ekonomisti oduševljavaju idejom „neuhvatljivog viška koji proistječe iz vrijednosti rijetkosti određenog (turističkog) resursa“ te da njegova vrijednost „ne proistječe samo iz njegove intrinzičke primamljivosti nego također i iz njegove lokacije“ (Gray, 1982:111). Objašnjenja ove pojave mogu se naći u tumačenjima teorije rente koja, doduše na primjeru poljoprivrednog zemljišta, pokazuje kako povećanu dobit donosi bolja kakvoća zemljišta ili primjena određenih agrikulturnih

strong growth of the tertiary sector changed the general economic outlook on the moving forces of the contemporary global economy. Is it not paradoxical that tourism is now being studied and explored mostly for its economic effects? At least that is what most tourism theorists are emphasising, including those who were previously not inclined to embrace this position without reservation! It seems that we could explain the paradox by the fact that, despite its economic effects, tourism was generally perceived as a predominantly sociological, if you like an anthropological and cultural, rather than an economic phenomenon. This may not be the only, and not even the most important reason, but the real answer could be provided only by the theoreticians who have shaped the contemporary economic theory with a complete disregard for a phenomenon which, at the close of the 20th century, became not a very important, but the biggest global industry!

As regards the development of the phenomenon of tourism, economic theory failed to provide answers in at least two areas. Firstly, we are lacking a theoretical explanation of the concept of good, i.e. “product”, which is exchanged in the market. Secondly, the issue of rent has not been theoretically conceptualised.

Economists have always been proving that the exploitation of tourism resources produces a certain income which is not dependent solely on the value of the asset, but also on its scarcity. Namely, it is precisely scarcity that provides the asset with a greater economic benefit. Gray (1982:110) finds that “Economists get excited about the concept of an elusive surplus deriving from the scarcity value of a particular (touristic) asset” and that “the value of an asset derives not only from its intrinsic appeal but also from its location” (Gray, 1982:111). This phenomenon could be explained using the rent theory which, using agricultural land as an example, shows that an increase in profit results from better land quality, application of certain agricultural

mjera ili lakši pristup tržištu poljoprivrednih proizvoda. Takva teorijska objašnjenja lako bi se mogla primijeniti i na situaciju u turizmu, ali ekonomska se teorija nije ozbiljnije pozabavila ovim pitanjem.

Slično je i s dobrom koje se razmjenjuje na turističkom tržištu, a koje se svojim sadržajem, svojom strukturom, bitno razlikuje od proizvoda (roba) koje nalazimo na tržištu dobara široke potrošnje. Pojedinačne usluge (ugostiteljske, hotelijerske, prometne, posredničke) dugo su vremena smatrane jedinim stvarnim dobrom koje se prodaje na turističkom tržištu, ali istraživanjima potreba potencijalnih turističkih korisnika i njihovim ponašanjem u svakodnevnoj turističkoj praksi došlo se do jasnih spoznaja da se na turističkom tržištu traži i razmjenjuje mnogo kompleksnije dobro od jednostavne pojedinačne usluge. Štoviše, u tom dobru nalazimo mnogo iracionalnih elemenata (klimatske prilike, pogled na more ili planinski vrh i sl.) koji po relevantnom učenju ekonomske teorije ne bi mogli imati tržišnu vrijednost pa s njom niti cijenu. U praksi je ipak drugačije, a teoretičari turizma ekonomskog profila potražili su odgovore na ova pitanja u teoriji marketinga. Ekonomska teorija opet nije niti pokušala razjasniti ova pitanja.

A sve je započelo više nego optimistički još u sedamnaestom stoljeću¹. U vrijeme merkantilizma, u kojem je aktivna platna bilanca shvaćana kao preduvjet za blagostanje u nekoj državi, pojavilo se razmišljanje koje je po mišljenju ekonomskih teoretičara utrljalo put ekonomskom promišljanju turističkog fenomena. Iako tada nije bilo još niti govora o turističkom fenomenu, a pogotovo ne o masovnom fenomenu, Thomas Mun iznosi

measures or easier access to the market for agricultural products. Such theoretic explanations could easily be applied to the situation in tourism, but economic theory did not seriously consider this issue.

The situation is similar if we consider the good which is traded in the tourism market. Its content and structure set it far apart from products (merchandise) traded in the market for consumer goods. Individual services (hospitality, accommodation, transport, intermediary) have long been considered as the only real good traded in the tourism market. Research on the needs of potential tourism users and their behaviour in everyday tourism practice has, however, revealed that a good significantly more complex than simple individual services is traded in the tourism market. Moreover, this good comprises many irrational elements (weather conditions, sea or mountain top view and similar) which, according to the relevant economic theory, could neither have a market value nor, consequently, a price. The reality, however, is different and economists developing tourism theory have been looking for the answers in marketing theory. Again, economic theory has not attempted to clarify these issues.

And everything started on a very positive note as early as in the 17th century¹. In mercantilist times, when a positive balance of payments was seen as a prerequisite for national prosperity, there arose a notion which paved the way to economic analysis of the tourism phenomenon. Although, at the time, we cannot speak about the tourism phenomenon, let alone a mass phenomenon, England's

¹ Najveći dio povijesnog štiva u ovom, a dijelom i u sljedećem poglavlju, preuzet je iz radova dr. Ivana Antunca, a najviše iz njegovih knjiga „Turizam i ekonomska teorija“, Institut za istraživanje turizma, Zagreb, 1985 i „Turizam – teorijsko-znanstvene rasprave“, Institut za turizam, Zagreb, 2001.

¹ The largest section of the historical overview in this, and partly in the next chapter, has been informed by the works of dr. Ivan Antunac, mostly from his books “Turizam i ekonomska teorija” (Tourism and economic theory), Institut za istraživanje turizma, Zagreb, 1985 and “Turizam – teorijsko-znanstvene rasprave” (Tourism – theoretical-scientific discussions), Institut za turizam, Zagreb, 2001.

u Engleskoj tezu o potrebi da se na aktivnoj strani bilance u prihode bilježe i tzv. „petty things“ ili drugim riječima usluge koje se pružaju strancima odnosno, današnjim riječima, vrijednost potrošnje inozemnih posjetitelja. Prvi je na to najranije gledište o ekonomskim učincima turizma, koliko je danas poznato, ukazao Ogilvie (1933), nešto više podataka o tome napisao je Krapf (1952), a detaljnije istražio Nijemac Titzhoff (1964). Prema tim istraživanjima može se zaključiti da je Mun prvi uveo i pojam „nevidljivi izvoz“ i „troškovi putnika“. Njegov rad pod naslovom „England's Treasure by Foreign Trade, of our Treasure“ objavljen je nakon Munove smrti 1664., a napisan oko 1630. godine kao peticija u ime Istočnoindijske kompanije (kojoj je Mun bio dugo godina u upravi). Ovo otkriće Munova rada opovrglo je dotadašnje mišljenje da je prvi o „nevidljivom“ ili „tihom“ izvozu u svijetu pisao G.J. Gochen još 1861. godine². No taj obećavajući Munov početak nije bio dovoljan poticaj drugim ekonomistima njegova vremena, pa niti mnogo godina kasnije, da nastave ova istraživanja. Za to je trebalo proći gotovo 300 godina, a individualni putnici trebali su prerasti u masovni turistički pokret. Dokaz je to i za tvrdnju da turistička teorija ne pretihodi zbivanjima u turističkoj praksi, nego je istina upravo obratna.

2. POVIJESNA RETROSPEKTIVA: ODNOS EKONOMSKE TEORIJE I TEORIJE TURIZMA

Činilo se logičnim da su ekonomska teorija i analiza morale naći neki put izvan uobičajenih u povijesti ekonomske teorije i usmjeriti se na proučavanje ekonomskih procesa u turizmu. Dogodilo se to spontano, angažmanom pojedinih ekonomista ili eko-

Thomas Mun argued that it is necessary to record the so called “petty things”, i.e. services provided to foreigners, in present-day terms: the value of foreign visitor spending, as exports in the balance of payments. Ogilvie (1933) was the first to draw attention to this earliest opinion on the economic effects of tourism. Krapf (1952) wrote more extensively on the topic while Titzhoff (1964) investigated Mun's argument in detail. According to their research, it can be concluded that Mun was the first to introduce the concepts of “invisible exports” and “expences of travellers.” Mun's work, “England's Treasure by Foreign Trade, of our Treasure,” was written around 1630 as a petition in the name of East Indian Company (Mun served on its board for many years). It was published after his death in 1664. The discovery of Mun's text disproved the prevailing belief that G.J. Gochen was the first to write about “invisible” or “silent” exports in 1861². Mun's promising start did not stimulate other economists of his time to continue this research. Instead, research in this vein resumed almost 300 years later, when individual travellers grew into a mass tourism movement. This serves to prove that tourism theory does not precede tourism practice. The truth is exactly the opposite.

2. A HISTORICAL RETROSPECTIVE: THE RELATIONSHIP BETWEEN ECONOMIC THEORY AND THEORY OF TOURISM

It seemed logical for economic theory and analysis to approach the study of economic processes in tourism from a perspective outside the usual in the history of economic theory. It was a spontaneous devel-

² Ovo je mišljenje iznio A. E. Poschl u svoj knjizi „Fremdenverkehr und Fremdenverkehrspolitik“ navodeći da je Gochen svoje teorijsko mišljenje iznio u knjizi „Theory of Foreign Exchange“

² This opinion was presented by A.E. Poschl in his book “Fremdenverkehr und Fremdenverkehrspolitik.” He stated that Gochen presented his theoretical opinion in his book “Theory of Foreign Exchange.”

nomski obrazovanih pojedinaca koji su na neki način bili povezani s turizmom i osjetili potrebu da, koristeći dostignuća ekonomske teorije i analize, pokušaju razjasniti turizam kao višeslojan fenomen i razlučiti ono što je ekonomski relevantno. Većina dosadašnjih ekonomskih teorijskih gledišta o razlozima razvoja turizma može se sažeti uglavnom tek u nekoliko postavki: turizam je generator deviznog priljeva u receptivnoj turističkoj zemlji, turizam osigurava državama prihod po različitim osnovama, turizam posjeduje veliku mogućnost zapošljavanja naročito ženske i slabije kvalificirane radne snage, potiče razvoj različitih proizvodnih sektora i trgovine, a nadasve ekonomski valorizira resurse koji se inače teško ili nikako mogu ekonomski valorizirati. To se potvrđuje brojkama i u tome se uglavnom iscrpljuje temeljna argumentacija turističkih teoretičara kad govore o gospodarskim učincima, a onda i potrebi razvoja turizma.

Sam termin „ekonomika turizma“ kao sintetički izraz za ukupnost znanstvenog ekonomskog shvaćanja turizma uvrježio se u teoriji turizma u svijetu tek u relativno novije doba. Segmentarno, ekonomske karakteristike i pojedini učinci turizma bili su predmet izučavanja i znatno ranije. Među prvima o ekonomskim aspektima turističkog prometa pisali su Josef Stradner (1890) i Luigi Bodo (1899) još krajem devetnaestog stoljeća. Već početkom dvadesetog stoljeća bilježimo mnoga nova imena autora koji se, poglavito u Europi, bave turizmom te ekonomskim karakteristikama i posljedicama turističkog razvoja. Naročito brojna stručna literatura iz tog vremena dolazi iz njemačkog jezičnog područja. Tako je na primjer, Friedrich Zahn (1904) pisao o gospodarskom značenju turizma u Sjevernoj Bavarskoj, a godinu dana kasnije Josef Stradner (1905) piše cjelovitu ekonomsku studiju o turizmu. Thedor K. von Inama-Sternegg (1908) piše o zanimljivoj temi turizma i platne bilance. Istom temom bavi se i E. Dietel (1929). Turizmom i bilancom bave se i Austrijanac Erich Gebert

opment, driven by the efforts of a few economists or researchers with a background in economics who were somehow connected with tourism and who felt the need to apply the achievements of economic theory and analysis in order to describe tourism as a multi-layer phenomenon and identify issues that were economically relevant. The majority of existing economic theories dealing with the reasons behind the development of tourism can be reduced to several theses: tourism is a generator of foreign currency inflow in a receptive tourist country, tourism provides revenue for the government from different revenue bases, tourism generates significant employment opportunities for female and less-qualified workforce, tourism encourages the development of various manufacturing industries and trade, and, most of all, tourism puts an economic value on resources that can only be valorised with great difficulty or not at all. Next, figures are used to confirm the theses and that is the end of it. Tourism theoreticians speaking about the economic effects and the need to develop tourism seem to have exhausted their arguments.

The term tourism economics, a synthetic expression capturing the totality of the scientific economic understanding of tourism, became globally common in tourism theory only relatively recently. Economic characteristics and individual effects of tourism, however, inspired research much earlier. Josef Stradner (1890) and Luigi Bodo (1899) were among the first authors who wrote about the economic aspects of tourism turnover in the late 19th century. Many European authors took to researching tourism, its economic characteristics and consequences of tourism development at the beginning of the 20th century. Tourism literature of the time is particularly abundant in German-speaking contexts. For example, Friedrich Zahn (1904) wrote about the economic significance of tourism in Northern Bavaria while Josef Stradner (1905) published a comprehensive economic study of tourism only a year lat-

(1928) i talijanski teoretičar turizma Angelo Mariotti (1927). Drugi Nijemac Max Byschl (1911) raspravlja o gospodarskim značajkama turizma u svjetlu statističkih potreba. S taksama kao prihodu lječilišnih mjesta bavi se Karl Kohne (1912). Osim Stradnera u Austriji o ekonomskim aspektima turizma pišu i tada priznati ekspert Hermann von Schüllern zu Schrattenhofen (1911). U Švicarskoj o platnoj bilanci i turizmu raspravljaju H. Gurtner (1916) i W. Zollinger (1916). Niti ti početni, a niti većina drugih radova koji općenito raspravljaju o području turizma nije spominjala izraz ekonomika turizma kao svodni izraz za ukupnost ekonomskog promatranja turističkog fenomena.

U razdoblju između dva svjetska rata, kada su u ukupnom društvenom i ekonomskom životu, prije svega Europe, nastale brojne promjene, kada je sve više radova s ekonomskim temama o razvoju turizma, nema pomaka u pogledu upotrebe termina ekonomika turizma. Među brojnim autorima i radovima iz tog vremena s ekonomskim turističkim temama, Nijemcima se priključuju talijanski teoretičari turizma, a među njima najpoznatiji A. Mariotti s nizom radova među kojima se većina bavi gospodarskim problemima turizma. Posebno su bila zanimljiva njegova predavanja, u kojima među prvima spominje izraz ekonomika turizma („*economia turistica*“)³. Istim pojmom i izrazom koristi se i G. Tabacchi (1934), a valja zabilježiti i radove s gospodarskim turističkim temama talijanskog turističkog stručnjaka M. Troisija (1940a), među kojima posebno treba naglasiti jednu od prvih rasprava o turističkoj renti uopće (1940b).

er. Theodor K. von Inama-Sternegg (1908) and E. Dietel (1929) discussed the interesting topic of tourism and balance of payments. Tourism and the balance of payments also attracted the attention Austria's Erich Gebert (1928) and Italy's tourism theorist Angelo Mariotti (1927). Another German, Max Byschl (1911), discussed the economic characteristics of tourism in the light of the needs for statistical data. Karl Kohne (1912) investigated taxes as a source of revenue for health tourism centres. Besides Stradner, the then renowned Austrian expert Hermann von Schüllern zu Schrattenhofen (1911) also wrote on the economic aspects of tourism. In Switzerland, the balance of payments and tourism were discussed by H. Gurtner (1916) and W. Zollinger (1916). Neither these early studies, nor the majority of other papers dealing with tourism in general, used the term tourism economics as an umbrella term for the totality of economic studies investigating the phenomenon of tourism.

The time between the two world wars was characterised by numerous changes in social and economic life, before all in Europe. The period also witnessed an increase in the number of papers with an economic perspective on tourism development. Still, there was no change as regards the use of the term tourism economics. Economic research on tourism, previously dominated by German authors, started to attract Italian theoreticians. The most renowned among them, A. Mariotti, published a series of papers on economic issues in tourism. He was the first to use the term tourism economics (*Ital. economica turistica*)³ in his lectures, which is of special interest to us. The term and the concept were also used by G. Tabacchi (1934).

³ Između više radova Angela Mariotti-ja na ovu temu spominjemo „Lezioni di economia turistica per gli studenti della Facolta di scienze politiche della Università di Roma“, objavljenih u Rimu 1928. i 1941; „Corso di economia Turistica“, Novara 1933; „Lezioni di economia turistica“ Roma, 1941

³ Among several works by Angelo Mariotti we single out “Lezioni di economia turistica per gli studenti della Facolta di scienze politiche della Università di Roma”, published in Rome in 1928 and 1941; “Corso di economia Turistica”, Novara 1933; and “Lezioni di economia turistica” Roma, 1941

Zahvaljujući R. Glücksmannu, odnosno specijaliziranom Institutu za istraživanja u turizmu i njegovu tromjesečnom glasilu koje je osnovao 1929. godine (Forschungsinstitut für den Fremdenverkehr i časopis Archiv für den Fremdenverkehr), njemački teoretičari ostaju na samom vrhu sve bogatijeg istraživačkog rada u području turizma u Europi. Među njima, s radovima naglašeno ekonomskog sadržaja, posebno se isticao trio njemačkih teoretičara: R. Glücksmann sa svojim poznatim djelima „Die Grundlagen des Fremdenverkehrs“ i „Fremdenverkehrskunde“ iz 1935. godine, zatim Wilhelm Morgenroth (1927) i Arthur Bormann (1930/31).

Općenito se može reći, kada je ekonomski aspekt rasprave o turizmu u pitanju, da se u većini radova između dva rata o turizmu raspravlja kao o sredstvu valorizacije prirodnih dobara na osebujan način, o turizmu kao izvozu, o poticajima koje turizam izaziva u drugim gospodarskim granama, o cijenama kao važnom čimbeniku ne samo politike poduzeća već i nacionalne turističke (i opće gospodarske) politike, a posebno o mogućnostima što ih turizam pruža za slabije razvijena gospodarska područja, naročito u pogledu stvaranja tržišta za lokalne proizvode koji se inače ne mogu natjecati u međunarodnoj konkurenciji pa niti stvarati prihod lokalnom stanovništvu. Ipak, u središtu pozornosti je globalni utjecaj turizma na nacionalna gospodarstva, a teoretičari prvi puta ističu zanimljivu tezu da se veće cijene postižu u turizmu za istu kvalitetu usluge u turistički atraktivnijim prostorima. A to i nije ništa drugo do rasprava o turističkoj renti. Usprikoš tolikog broja *par excellence* ekonomskih tema nema još niti spomena o posebnoj disciplini koja bi objedinjavala sve ove rasprave odnosno o „ekonomici turizma“.

Početak dvadesetog stoljeća na ekonomskom planu je vrijeme miješanja klasičnih i neoklasičnih utjecaja u ekonomskoj teoriji. Do tog vremena ekonomska istraživanja i analize svodile su se uglavnom na objašnjenja kako dane potrebe racionalno zadovoljiti,

Finally, we should mention the papers on economic issues in tourism published by the tourism expert M. Troisi (1940a), especially since he published one of the first discussions on tourism rent ever (1940b).

Thanks to R. Glücksmann, who founded the specialised Institute for research in tourism (Germ. *Forschungsinstitut für den Fremdenverkehr*) and its quarterly (*Archiv für den Fremdenverkehr*) in 1929, German theoreticians stayed in the lead of the flourishing tourism research in Europe. Three of them stood out: R. Glücksmann, with his renowned studies “Die Grundlagen des Fremdenverkehrs” and “Fremdenverkehrskunde” from 1935, Wilhelm Morgenroth (1927) and Arthur Bormann (1930/31).

As concerns the economic aspect of the discussion about tourism, it can generally be said that the papers written between the two world wars dealt with tourism as export and tourism as a means for the valorisation of natural goods in a somewhat peculiar way. Furthermore, tourism was studied because of its stimulating impact of on other economic branches and within the scope of pricing policies, not only at the level of organization, but also at the level of national tourism (and general economic) policy. Finally, tourism was in focus as it creates opportunities for less developed economic areas, especially as concerns the creation of markets for local products which otherwise cannot compete internationally or even be a source of income for the local population. The central research issue, however, was the global impact of tourism on national economies. It is for the first time that theoreticians call attention to the interesting thesis that higher prices can be achieved for the same quality of service in areas which are more attractive for tourism. Clearly, it is nothing else but a discussion on tourism rent. Despite the wealth of economic topics *par excellence* in tourism research, there is still no mention of a separate discipline which would unite all these discussions, i.e. tourism economics.

ali to naravno nije moglo riješiti gospodarske probleme koje su donijele hiperprodukcije. Rješenje je mogla dati samo povećana potrošnja, a to je u teorijskom smislu značilo korjenitu promjenu klasičnog shvaćanja kategorije potrošnje. Švicarska i Engleska, zemlje u kojima su započela značajnija ekonomska istraživanja turizma, bile su u središtu spomenutih zbivanja, a Keynes je upravo na istraživanju engleskog primjera uobličio svoje teorijske postavke o povećanju potrošnje kao osnovnom putu povećanju proizvodnje, zaposlenosti i uopće gospodarskom razvoju. Iako je Keynesova kritika gotovo neposredno utjecala na promišljanja ekonomske teorije, njezin ozbiljniji utjecaj na teoriju turizma može se zapaziti tek nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Svaka potrošnja koja generira ekonomske aktivnosti vrijedna je makroekonomske pažnje pa je zbog toga i znanstveni interes ekonomskih disciplina za turizmom postao relevantan interes u trenutku kada su objektivne ekonomske posljedice turističkog fenomena bile čvrsto zabilježene u prihodima nacionalnih ekonomija (receptivnih) turističkih zemalja širom svijeta. Upravo je te posljedice „ekonomika turizma“ obilježila kao temeljni predmet svog proučavanja.

Ono što se može sa sigurnošću tvrditi jest da su se teoretičari turizma najviše povodili u formuliranju svojih gledišta za teorijskim tezama o potrošnji, posebno kako ih je tumačio Keynes, a što je svojevrmeno značilo korjenitu promjenu uopće u shvaćanjima kategorije potrošnje te njene uloge u gospodarskom razvoju. Keynes uvodi pojam sklonosti potrošnji i zaključuje da se radi o funkcionalnom odnosu između dane razine dohotka iskazanog u jediničnim nadnicama i izdataka na potrošnju iz te razine dohotka. Na kenzijanskim je gledištima i Krapf, prvi među teoretičarima turizma, izložio svoje teze o turističkoj potrošnji.

Prema Keynesu potrošnja predstavlja krajnji domet i cilj privredne aktivnosti (1936:104). To je centralna tema međuo-

Early 20th century economics was marked by a fusion of classical and neoclassical influences in economic theory. Until then, economic research and analyses mostly explained how given needs could be satisfied at the lowest cost, but they failed to resolve economic problems generated by hyperproduction. It was necessary to increase spending and, in the theoretical sense, the situation called for a fundamental transformation of the classical understanding of spending as a category. Switzerland and Great Britain, countries which only started contributing to economic research in tourism, played a central role. Based on his research in the context of British economy, Keynes formulated his theses that increased spending normally leads to increased output, employment and economic development in general. Even though Keynes's critique had an almost immediate impact on economic theory, its impact on tourism theory was only felt after WWII.

All spending that generates economic activity is a legitimate object of macroeconomic research. Consequently, economic disciplines identified tourism as a relevant research topic at the time when the objective economic consequences of the phenomenon of tourism were recorded as income for the national economies of (receiving) tourist countries all over the world. Tourism economics labelled these consequences as the fundamental object of its research.

We can safely state that tourism theoreticians mostly formulated their opinions on the theoretical theses about spending, especially as interpreted by Keynes. He sparked a radical shift in our understanding of the category of spending and its role in economic development. Keynes introduced the concept of the propensity to consume and defined it as a functional relationship between a given level of income expressed in terms of wage-units and expenditure on consumption at that level of income. Krapf was the first among tourism theoreticians who based his theses about tourism consumption on Keynesian theories.

nosa između ekonomskih čimbenika na makro-razini pa je to i temeljna tema razvoja. Zbog toga Keynes primarno značenje daje dohotku kao glavnoj determinanti ukupne potrošnje. Milton Friedman (1957) je tome kasnije dodao hipotezu da potrošači pri planiranju svoje potrošnje vode računa o budućem dohotku i mogućnostima buduće potrošnje prema tekućem dohotku. Friedman to naziva *mjerljivi dohodak*. Upravo se na ovim postavkama temelje osnovna stajališta moderne „ekonomske turizma“ o utjecaju turističke potrošnje na gospodarski razvoj.

To je razdoblje kad na svjetsku znanstvenu turističku scenu po prvi puta izlaze i britanski turistički teoretičari F.W. Ogilvie (1933) i A.J. Norval (1936) s vrlo zapaženim radovima, što je osim toga označilo i ozbiljniju pojavu engleske terminologije u turizmu. Iako originalni, u nekim tumačenjima reperkusija turističkog prometa na područja u kojima se takav promet odvijao, niti Ogilvie ni Norval ne koriste termin ekonomika turizma, a to ne čine niti svi ostali europski teoretičari toga vremena s izuzetkom već spomenutih Mariottija i Tabacchija.

Iako će mnogi reći da kao početak modernog turizma valja smatrati prvo organizirano turističko putovanje Thomasa Cooka 1841. godine, ipak se turizam ozbiljnije počeo razvijati između dva rata, što je naravno stvorilo i objektivne uvjete za drugačije ocjene turističkog razvoja i njegovog mogućeg doprinosa gospodarskom razvoju pojedinih zemalja i uži regija. Stanje tzv. relativnog mira omogućilo je u najrazvijenijoj regiji svijeta, Europi, masovniji razvoj turizma što je bila svojevrsna potvrda stajališta britanskih teoretičara koji su turizam već tada nazvali „industrijom“. Postalo je jasno da i na turističkom tržištu, turist kao potrošač, prema općim zakonima potrošnje, stvara određenu (ekonomsku) potrošnju. Pri tome takva potrošnja djeluje na uspostavljanje gospodarske ravnoteže između regija i zemalja različite razine gospodarske razvijenosti. Tada se po prvi puta u prvi plan istraživanja stavlja in-

According to Keynes, “consumption is... the sole end and object of all economic activity” (1936:104). It is central to the interplay of economic factors at the macro-level and, consequently, central to the phenomenon of development. Accordingly, Keynes identified income as the principal determinant of total consumption. Milton Friedman (1957) added a further hypothesis on the basis of Keynes’s theory. He hypothesised that a person plans his or her consumption in line with their expected income in future years and the possibilities for future consumption on the basis of current income. Friedman calls it measured income. The principal views of modern tourism economics on the impact of tourism spending on economic development are founded on these postulates.

In this period, the British tourism theoreticians F. W. Ogilvie (1933) and A. J. Norval (1936) made a noticed appearance on the international scientific stage in the field of tourism and, among other things, made English tourism terminology more relevant. Although rather original in their analyses of the impact of tourism turnover on the areas involved, neither Ogilvie nor Norval nor, indeed, any of their European contemporaries chose to use the term tourism economics. Thus, Mariotti and Tabacchi, who use the term, represent an exception to the rule.

Despite frequent claims that modern tourism began with the first organized tourist travel of Thomas Cook in 1841, more serious development of tourism started between the two world wars. Clearly, the expansion of tourism created objective conditions for the evaluation of tourism development and its possible contribution to the economic development of individual countries and specific regions. The state of the so-called relative peace enabled a larger-scale development of tourism in Europe, the most developed region in the world, corroborating the views of British theoreticians who already referred to tourism as an industry. It suddenly became clear that the tourist is also a consumer who,

dividualni budžet potencijalnih turista jer je turistička potrošnja funkcionalno povezana s raspoloživim realnim dohotkom. Osim toga, iz ove vrste istraživanja moguće je procijeniti prosječnu dnevnu potrošnju turista, čime se olakšava i procjena ukupne turističke potrošnje ostvarene u nekom turističkom području. U tom se kontekstu ocijenilo da su hotelijerstvo i ugostiteljstvo najvažniji sektori tzv. turističkog gospodarstva, a takva su stajališta opteretila cjelokupnu teoriju i praksu turizma sve do današnjeg dana. Možda je upravo u tim problematičnim mišljenjima o turističkoj gospodarskoj strukturi posijano prvo zrno sumnje, ali i spoznaje, a to je bio i prvi korak do konačnog saznanja o – ekonomici turizma.

Zanimljivo je konstatirati da Drugi svjetski rat nije u potpunosti zaustavio istraživački rad u području turizma. Nastavak je bio moguć prije svega u područjima gdje nije bilo rata, a to je u Europi bilo jedino područje Švicarske. Stoga su švicarski teoretičari za vrijeme rata preuzeli vodeću ulogu u raspravi o turizmu. Iz tog vremena datira vjerojatno i najpoznatija knjiga o turizmu koju su zajednički napisali švicarski turistički eksperti Walter Hunziker i Kurt Krapf – „Grundriss der allgemeinen Fremdenverkehrslehre“ (1942). Iako će neki autori, kao na primjer I. Antunac (1985), reći da oni zapravo većim dijelom rezimiraju do tada napisano o složenoj problematici turizma, ipak po mišljenju većine stručnjaka radi se o djelu koje je obilježilo znanstvenu turističku misao modernog turizma u dvadesetom stoljeću. To je rad koji je sustavno pokušao postaviti temelje teoriji turizma, naglašavajući turizam kao relevantnu pojavu moderne civilizacije, a spona turizma i nekih drugih disciplina, među kojima umjetnosti, kulture, religije, socijalne politike i napokon ekonomije, od izuzetne važnosti. Međutim, iako postoje dijelovi posvećeni ekonomskoj problematici vezanoj uz turizam, o ekonomici turizma kao o posebnom predmetu interesa ili pak o posebnoj obrazovnoj disciplini, još uvijek nema ni riječi.

according to the general laws of consumption, gives rise to consumption in the tourism market and contributes to demand in general. Moreover, such consumption contributes to the achievement of economic balance among regions and countries at different levels of economic development. Given that tourism spending is functionally related to available real income, researchers started focusing on the individual budget of potential tourists. Besides, this type of research allowed them to estimate daily spending by tourists, which made it easier to evaluate total tourism spending in a specific tourism area. As a result, it was estimated that the hotel industry and hospitality represent the most important sectors of the so-called tourism economy, and such opinions have been encumbering the entire theory and practice of tourism to the present day. These problematic views on the economic structure of tourism, however, may have sown first seed of doubt, bred knowledge and taken us a step closer to finally grasping tourism economics.

It is interesting to know that WWII never completely stopped research in the field of tourism. It continued in all areas where there was no war. As concerns Europe, it was only the area of Switzerland. Consequently, it is no wonder that, during the war, the Swiss theoreticians assumed the lead role in the discussion about tourism. Probably the most famous book about tourism dates from that period. It was jointly written by the Swiss tourism experts Walter Hunziker and Kurt Krapf – “Grundriss der allgemeinen Fremdenverkehrslehre” (1942). Although some authors, among them I. Antunac (1985), will state that the book for the most part reviews and summarizes the literature about the complex issue of tourism, the majority of experts will agree that this book defines the scientific tourism thought of modern tourism in the 20th century. Hunziker and Krapf made an attempt to lay the foundations of the theory of tourism, stressing tourism as a relevant phenomenon of the modern civilisation while emphasising the exquisite importance of its links

Većina stručne turističke literature objavljena je poslije Drugog svjetskog rata. Danas se tijekom jedne godine objavljuje toliko naslova radova s ekonomskim sadržajem da je vrlo teško sve to pratiti, a kamoli analizirati njihove sadržaje. Suvremeno razdoblje turističkog fenomena obilježila je stručna literatura na engleskome jeziku, što ne implicira i stajalište da se radi samo o radovima autora engleske odnosno američke jezične provenijencije. S ekonomskog teorijskog stajališta pojava ovih radova nesumnjivo je donijela u teoriju turizma određene novosti od kojih se vjerojatno najvažnije značenje pridaje analizama s mikro ekonomskog područja te sustavu „slučajeva“ s kojima se dokazuju pojedine teorijske teme. U istom kontekstu važan je doprinos ekonomije prostora teoriji turizma, što je u vezi s radovima iz područja marketinga donijelo poimanje „turističkog proizvoda“, pojma koji je još uvijek ostao teorijski nedorečen, mada za praktičare relativno jasan u aplikaciji, a pogotovo u njegovoj praktičnoj implementaciji. Ipak, svi ti brojni teorijski radovi nisu rezultirali cjelovitim makro analizom turizma koja bi dovela do šire primjene pojma i sadržaja ekonomike turizma.

L.J. Lickorish (1953) je među prvima izašao sa svojom analizom utjecaja turizma na platnu bilancu. Taj rad se nastavio na radove njemačkih, ali i drugih autora prije Drugog svjetskog rata. Ono što je dodatno osnažilo stajališta Lickorisha je sam izdavač, Institut International de Recherches Scientifiques sur le Tourisme iz Geneve, tada vrlo prestižne međunarodne institucije, preteče kasnijih međunarodnih institucija koje su se ozbiljnije i na trajnijoj osnovi angažirale na pitanjima razvoja turizma i njegovih učinaka na svjetsku ekonomiju. Nalaze ovog rada poduprlji su neki od tada najutjecajnijih teoretičara turizma u svijetu: Andre Piatier i Goerge Anderla (Francuska), Kurt Krapf (Švicarska), Angelo Mariotti (Italija) i A.G. Kerhaw (Engleska). Bila je to konačna potvrda značenja turizma za međunarodnu ekonomiju.

with disciplines such as art, culture, religion, social politics and, finally, economics. Still, although some sections of the book deal with economic issues related to tourism, tourism economics is not treated as a special focus of interest or a separate academic discipline.

The majority of professional tourism literature was published after WWII. In our day, a single year sees so many titles with economic content that it has become very difficult to follow what is being published, let alone to analyse the content. The contemporary period of the tourism phenomenon has been marked by the literature in the English language, which does not mean that only native speakers of English publish research on tourism. From the economic perspective, there is no doubt that those papers introduced several innovations. Most importantly, the field now encompasses micro-economic analyses and “case studies” which are used to prove certain theoretical hypotheses. The contribution of the economics of space to tourism is also important. In combination with the work from the field of marketing, it led to the development of “tourism product,” a concept which, although not fully developed in the theoretical sense, practitioners find relatively easy to understand and, even more so, to implement. Still, this multitude of theoretical papers on tourism has not given rise to a comprehensive macro-analytical framework which would underpin a broader application of the concept and content of tourism economics.

Building on the research efforts of German and other authors who published before WWII, L. J. Lickorish (1953) was among the influential pioneers who analysed the impact of tourism on the balance of payments. The fact that his studies were published by the *Institut International de Recherches Scientifiques sur le Tourisme* from Geneve, a very prestigious international institution, significantly contributed to his success. The Institut itself was a predecessor of international institutions which proved their serious and prolonged commitment to the issues of

Golemi kvantitativni rast turizma, koji se odrazio na broj turističkih putovanja i/ili na vremenu provedenom u turističkim odredištima, rezultirao je novim valom istraživanja u kojima dominiraju ekonomske teme. To je sasvim razumljivo, jer tek izašla iz rata i ratnih razaranja, Europa nije niti mogla drugačije razmišljati nego u ekonomskim kanonima. U samo pet godina, od 1952. do 1957. pojavljuju se tri kapitalna rada u kojima su postavljeni i temelji ekonomike turizma kao samostalne znanstvene discipline. Radovi su to Krapfa, Troisijsa i Berneckera. Prvi se u svom radu „Von den Empirie zur Theorie des Fremdenverkehrs“ (1952) posvetio turističkoj potrošnji kao izvoru svih nadanja lokalnog stanovništva u receptivnim turističkim područjima. Drugi je napisao traktat o turističkoj renti „Teoria economica del turismo e della rendita turistica“ (1955), a treći, P. Bernecker (1957) se pozabavio uslugama u gospodarskoj strukturi zemlje (Austrije). Sada već o svojevrstnom „rađanju“ ekonomike turizma uz Troisijsa⁴ govore, iako dosta sramežljivo i neprecizno (Krapf, 1957/8) i Bernecker (1957) - perjanice tadašnjih znanstvenih spoznaja o turizmu. Krapf upozorava na bogatstvo dotadašnjih spoznaja o turizmu, pa i onih koje se odnose na gospodarske sadržaje te smatra da se dotadašnje spoznaje itekako moraju uzimati u obzir, a ne početi raspravu o turizmu kao da je do tada i nije bilo.

Raspravi o globalnim problemima turizma u drugoj polovici dvadesetog stoljeća pridružila se plejada teoretičara s američkog kontinenta i Australije, područja u kojima se turizam počeo sve više uvoditi u sveučilišne nastavne planove. Najprije više pod pojmom *dokolica* i *hotelijerstvo*, a tek kasnije kao *turizam* ili *turistička industrija*. Među teoretičarima s ovog geografskog prostora mnogo je onih koji se osim globalnih problema bave

tourism development and its effects on the global economy. Lickorish won the support of the most influential tourism theoreticians of his time: Andre Piatier and Goerge Anderla (France), Kurt Krapf (Switzerland), Angelo Mariotti (Italy) and A.G. Kerhaw (Great Britain). The importance of tourism for the international economy was finally established.

The massive quantitative growth of tourism, reflecting on the number of tourist travels and/or tourists' length of stay in tourist destinations, resulted in a new wave of research dominated by economic topics. Given that Europe had only just come out of a devastating war it was no surprise that the economic canon functioned as a research starting point. In only five years, between 1952 and 1957, three capital works were published establishing the foundations of tourism economics as an independent scientific discipline. The first of the three, Krapf's study entitled "Von der Empirie zur Theorie des Fremdenverkehrs" (1952), explored tourist spending as a source of all hope for the local population in receptive tourism areas. The second, Troisi's tractate "Teoria economica del turismo e della rendita turistica" (1955), systematically analysed the concept of tourism rent. Lastly, P. Bernecker (1957) investigated the role of services in the economic structure of Austria. The "birth" of tourism economics was thus heralded not only by Troisi⁴ but also, although shyly and vaguely, by Krapf (1957/8) and Bernecker (1957) – the principal tourism researchers of the time. Krapf also warned against neglecting the existing knowledge about tourism, economic content included. He believed that tourism research should build on the existing knowledge rather than start from scratch.

In the second half of the 20th century, the discussion about global tourism issues was joined by a pleiad of theoreticians from North America and Australia while the dis-

⁴ Troisi je eksplicitan u tom smislu već u naslovu svog rada „Nozione economica di turismo“, Bari, 1940a.

⁴ Troisi's title "Nozione economica di turismo", Bari, 1940, leaves no doubt as to his views on tourism economics.

i ekonomskim temama, ali više na mikroekonomskom planu. Tako se djelomično makroekonomskim problemima u turizmu bave D. Lundberg, B. Ritchie, R. McIntosh, C. Goeldner, C. Gee, R. Mill, C. Van Doren, C. Tisdell, D. Frechtling, G.R. West, G.I. Crouch, W. Gartner, R. Butler i drugi. Makroekonomski doprinos teoriji turizma teoretičara američke provincije svodi se na potvrđivanje već manje ili više poznatih teorijskih stajališta analizom velikog broja slučajeva, ali i sve većom primjenom ekonometrijskih modela u takvim analizama.

Znatno veći doprinos teoriji turizma dali su teoretičari američkog podrijetla na mikroekonomskom planu, posebno u teoriji marketinga i ekonomskoj analizi poduzeća. Njihova su se stajališta vrlo brzo proširila i na druge dijelove svijeta zahvaljujući i vrlo dobroj stručnoj, ali i udžbeničkoj literaturi iz tih područja od američkih autora. Na mikroekonomskom se planu u posljednja četiri desetljeća pojavilo toliko mnogo autora da je čak teško izdvojiti najvažnije. U svakom slučaju među njih spadaju P. Kotler kao doajen teorijske marketinške misli, zatim A. Morisson, C.L. Morley, B. Ritchie, C. Holloway, R. Reilly, A. Gregory, B. Goodal i brojni drugi. Vrlo je mnogo radova iz mikroekonomskog područja, iz hotelijerstva (posebice autori okupljeni oko Cornell Universityja), poslovanja putničkih agencija, turoperatora, itd.

U prostorno-planerskom i ekološko-zaštitarskom području, ali sa znatnom ekonomskom pozadinom, zapažene su radove napisali C.A. Gunn, T. Var, D. MacCannell, P. Bosselman, J. Bryden, D. Pearce, G. Wall, E. Inskip i drugi. Posebno valja istaknuti C.A. Gunna (1979, 1988) koji je svojim radovima iz prostorne ekonomije unio novitete u teoriju turizma, posebno u regionalno turističko planiranje i planiranje održivog razvoja.

Iako je vrlo teško govoriti o tome je li ili nije teorija turizma u svom „gospodarskom bloku“ koristila ili se povodila za postavka-

cipline increasingly entered university curricula. Initially, the terms *leisure* and *hospitality industry* prevailed but they were subsequently replaced with *tourism* or *tourism industry*. The theoreticians from this part of the world tackled both global and economic issues in tourism, but their focus was mostly on the microeconomic plane. Tourism macroeconomic issues to some extent attracted the attention of D. Lundberg, B. Ritchie, R. McIntosh, C. Goeldner, C. Gee, R. Mill, C. Van Doren, C. Tisdell, D. Frechtling, G.R. West, G.I. Crouch, W. Gartner, R. Butler and others. Thus, macroeconomic contributions of the Americans to tourism theory mostly involve numerous case study analyses carried out to confirm more or less established theoretical theses and an increasing application of econometric analytical models.

American theoreticians made significantly greater contributions to tourism theory on the microeconomic plane, especially as regards the theory of marketing and economic analysis of enterprises. Their views speedily spread to other parts of the world thanks to the high quality of their professional and teaching publications. The sheer multitude of authors on microeconomic issues in the last four decades makes it difficult to select the most important ones. We must, however, mention P. Kotler, a doyen of marketing thinking, as well as A. Morisson, C.L. Morley, B. Ritchie, C. Holloway, R. Reilly, A. Gregory, and B. Goodal. A large amount of research was devoted to the microeconomic discipline of hotel industry (authors gathered around Cornell University), hospitality industry, travel agents' operations, tour-operating etc.

Several authors published well-received papers combining a strong economic background with a focus on space-planning or environment-protection: C.A. Gunn, T. Var, D. MacCannell, P. Bosselman, J. Bryden, D. Pearce, G. Wall, E. Inskip and others. C.A. Gunn's papers on space economics from 1979 and 1988 deserve a special mention as they introduced novel concepts into tourism theory, especially

ma nekog teorijskog pravca u ekonomskoj teoriji, ipak je potrebno osvrnuti se na neoklasičnu makroekonomiku i njezin utjecaj na teoretičare turizma. Naime, neoklasični ekonomisti, iako se pretežno bave problemima u kratkoročnom razdoblju, što ne odgovara naročito analitičarima turizma, upozorili su na mogućnosti koje za gospodarski razvoj proizlaze iz porasta dohotka *per capita* i štednje jer se turistička potrošnja javlja pri određenoj razini dohotka kao štednja. Upravo je na tim ekonomskim stajalištima izgrađen dobar dio temeljnih teorijskih postavki iz ekonomike turizma.

Teorija turizma prihvatila je i drugu važnu tezu neoklasičnih teoretičara da je proces ekonomskog rasta kontinuiran, postupan i harmoničan, a Sharma (1991) smatra da su te mogućnosti daljnjeg rasta blistave. Neoklasične teze da koncepcija efikasne alokacije resursa, posebice rijetkih resursa, tržišna konkurencija, racionalnost u izboru nisu bitni za ekonomski uspjeh. S tih pozicija polaze i teoretičari turizma, a takve se postavke, povezane sa stajalištima o neograničenoj potražnji, i do danas provlače u radovima teoretičara turizma. Globalni razvoj turizma u praksi u dobroj je mjeri potvrđivao neoklasična gledišta o kontinuiranom i harmoničnom rastu, premda se na regionalnoj razini o njihovoj potvrdi u praksi već može raspravljati.

Još je jedno pitanje bilo u fokusu proučavanja ekonomskih teoretičara: kako dovesti u sklad razvoj različitih prostora drugačijih ekonomskih potencijala i s različitim ostvarenim stupnjem ekonomske razvijenosti? U skladu s postavkama o gospodarskoj ravnoteži, i teoretičari turizma uvode pojam uspostavljanje ravnoteže među regijama zemlje u kojoj se razvija turizam, što se ostvaruje prelijevanjem dohotka iz prostora većeg gospodarskog potencijala u turističke prostore. Turist je kao potrošač faktor distribucije i redistribucije nacionalnog dohotka, što se u pravilu odvija iz gospodarski razvijenih

in the segment of regional tourism planning and sustainable development planning.

Although it is difficult to determine whether the “economic segment” of the theory of tourism ever applied or followed the principles posited by a certain school of economic thought, it is necessary to review the impact of neoclassical macroeconomics on tourism theory. Even though they mostly investigate problems in the short-term period, which does not particularly suit tourism theoreticians, neoclassical economists pointed out that the opportunities for economic development derive from an increase in income *per capita* and savings. This is because tourism spending appears as savings at a certain income level. A significant part of tourism economics’ fundamental theoretical principles originated from these economic postulates.

Tourism theory embraced a second important thesis of the neoclassical school. According to the neoclassicals, economic development is a continuous, gradual and harmonious process with brilliant prospects for growth (Sharma, 1991). The neoclassicals and tourism theoreticians both posit that the concepts of efficient resource allocation, especially concerning scarce resources, market competition, and rationality of choice do not matter for economic success. Namely, global tourism development generally confirmed the neoclassical views about continuous and harmonious growth in practice. Their practical confirmation on the regional level, however, may be subject to discussion.

Economists have tackled one more research topic: the need to harmonize the development of different environments with different economic potentials and on different levels of economic development. Corresponding with the principles of economic equilibrium, tourism theoreticians have introduced the notion of increasing balance among the regions of a tourist country, principally as a result of the flow of income from areas with greater economic potential to tourism areas. As a consumer, a tourist is

prema gospodarski nerazvijenim ili manje razvijenim područjima. Takve su postavke o koncepciji uravnoteženog razvoja ostale prisutne u teoriji turizma do danas.

a factor of distribution and redistribution of the national income, which means that income regularly flows from economically developed toward economically undeveloped or less developed areas. The notion of a balanced development has been present in the theory of tourism to the present date.

3. EKONOMIKA TURIZMA: POČECI, PRINCIPI, RAZVOJ

Počeci

Što je zapravo ekonomika turizma, kako definirati njezin interes i njezin sadržaj? Iako to ne bi smjelo biti suviše komplicirano pitanje, ipak se čini da je upravo tako. Realno bi trebalo pretpostaviti da se pod nazivom ekonomike turizma krije disciplina koja izučava ekonomske učinke turističkog razvoja. Važno je pitanje koje traži odgovor: jesu li sve ekonomske teme povezane s turizmom automatski teme koje pripadaju disciplini ekonomike turizma? Pripadaju li, na primjer, istraživanje i segmentacija turističkog tržišta ili analiza turističke ponude i potražnje temama ekonomike turizma ili su to teme „specijaliziranih“ turistički orijentiranih ekonomskih disciplina kao što je to, na primjer, marketing u turizmu? Ili, spadaju li organizacija prometa i prometni troškovi u mikroekonomsku sferu (ekonomike prometa odnosno ekonomike putničkog prometa) ili je to pak tema ekonomike turizma? Je li ponašanje potrošača makro ili mikroekonomska tema? No, prije odgovora na ta pitanja, nužno je postaviti problem u geografsko, političko i gospodarsko okruženje iz kojeg dolaze pojedini autori, a i s obzirom na razinu turističke razvijenosti svake takve sredine.

Ekonomski i turistički razvijeni Zapad dugo vremena nije pokazivao ozbiljan interes za makroekonomsku disciplinu koja bi s tog aspekta promatrala i izučavala turizam. Teško je tražiti razloge zašto je tome tako jer ih ima više i oni se razlikuju od situacije

3. TOURISM ECONOMICS: BEGINNINGS, PRINCIPLES, DEVELOPMENT

Beginnings

What is economics of tourism? How can we define its scope of interest and its content? Even though these questions should not be too difficult to answer, it seems that their complexity is rather overwhelming. One should realistically presume that the term economics of tourism refers to a discipline that studies the economic effects of tourism development. Before committing to this definition, however, we should answer an important question: do all economic topics related to tourism automatically belong to the discipline of tourism economics? For example, do market research and market segmentation in tourism and analysis of tourism demand and supply belong to tourism economics? Perhaps both these topics belong to the “specialised” tourism-oriented economic discipline of marketing in tourism. And what about transport organization and costs? Do they belong to the microeconomic sphere (economics of transport, i.e. economics of passenger transport) or to tourism economics? Is consumer behaviour a macroeconomic or microeconomic topic? Before answering any of these questions, we should contextualise the issue. It appears that the works on the topics are firmly grounded in their authors’ geographical, political and economic environment. Even the level of tourism development seems to play a role.

The developed West, both in economic and tourism terms, took a long time to show

do situacije, od zemlje do zemlje. Zapad je svoj ekonomski interes za turizam zadovoljavao istraživanjem pojedinih sektora ili gospodarskih subjekata na turističkom tržištu. Ako se razlozi potraže u okviru dostignutih teorijskih spoznaja, vjerojatno bi se moglo zaključiti da je to možda najviše iz vlasničkih razloga jer privatno vlasništvo ima fundamentalno značenje za ukupni društveno-ekonomski ustroj zemalja tzv. slobodnog tržišta, kao što je tzv. društveno vlasništvo imalo za države socijalističkog i komunističkog društveno-ekonomskog sustava. Dominantno shvaćanje općeg vlasništva, državnog ili samoupravnog, postavilo je u središte zanimanja učinke na razini cijelog sustava, odnosno na razini pojedine zemlje. S druge strane, izraziti gospodarski i politički interes za devizni priljev iz turizma u totalnoj nestašici deviznih sredstava nužnih za preživljavanje takvih ekonomija, potencirao se makro interes za turizam, naročito kao sektora koji generira znatna devizna sredstva. Tako se vjerojatno i dogodilo da se poslijeratna pojava discipline „ekonomike turizma“ najprije dogodila upravo u ovim istočnoeuropskim zemljama, odnosno u onima od njih koje su imale relevantan turistički resurs, koje su razvile relevantan turistički promet i ostvarile odgovarajuće ekonomske učinke.

Prema dostupnim izvorima rad slovenskog profesora Janeza Planine, koji je svoj prvi rad s naslovom „Ekonomika turizma“ objavio još davne 1963. godine, trebalo bi smatrati prvim takvim radom nakon Drugog svjetskog rata u svijetu uopće. Već taj rad, kao i njegovo kasnije izdanje pokazalo je zanimljivo stajalište autora o sadržaju discipline „ekonomika turizma“, a koje se bitno razlikovalo od većine autora iz istočnoeuropskog okruženja. U bivšoj Jugoslaviji, s obzirom na razinu tadašnje turističke razvijenosti zemlje, posebno jadranskog obalnog prostora i ostvarenog značajnog turističkog prometa, objavljen je relativno velik broj stručnih izdanja turističkog sadržaja uopće, a posebno onih koji su objavljeni pod naslovom

any serious interest in the macroeconomic discipline devoted to the study and research of tourism. It is difficult to explain this lack of interest as the reasons are numerous and varied, different from one country to the next. The interest of the West in tourism began and ended with research into individual sectors or business entities in the tourism market. If we look for an explanation in the context of existing theoretical knowledge, it might be concluded that the notion of ownership played a decisive role: private ownership is of fundamental importance for the socio-economic system of the so-called free market economies while the so-called social ownership fundamentally defined socialist and communist socio-economic systems. Due to the dominant understanding of common ownership (both property of the state and self-governing entities), the spotlight fell on the effects felt on the systemic level, i.e. the national level. Furthermore, in contexts characterised by a dire scarcity of vitally important foreign exchange, the marked economic and political interest in foreign currency inflows from tourism reinforced the interest of macroeconomists in tourism as a sector generating significant foreign exchange. This is the probable reason why the discipline of tourism economics firstly emerged in such East European countries, i.e. the countries that had relevant tourism resources, that achieved a significant tourism turnover and produced satisfactory economic effects.

According to the available sources, the study entitled *Economics of tourism*, published by the Slovene professor Janez Planina, should be acknowledged as the first study of its kind after WWII. The original study, as well as its later edition, revealed the author's interesting and singular opinion about the content and scope of the discipline of tourism economics. Taking into consideration the levels of tourism development in former Yugoslavia, especially as regards the coastal area of the Adriatic and significant tourism turnover, we can conclude that Yugoslav au-

„Ekonomika turizma“. S izuzetkom Planine i S. i Z. Marković (1972), svi radovi tadašnjih jugoslavenskih autora pod ovim nazivom u svom sadržaju pišu o gotovo svim aspektima turizma. Tako je i s najpoznatijim među njima, „Ekonomikom turizma“ Slobodana Unkovića (1974), objavljenima u nekoliko izdanja, koje je više udžbeničko-enciklopedijsko izdanje o svim aspektima nastanka i postojanja turističkog fenomena, negoli knjiga sadržaja kojeg sugerira sam naslov.

Slično je i u drugim istočnoeuropskim državama, a posebno onima gdje se turizam razvija na određenoj razini, usprkos vrlo teškim uvjetima za turistički razvoj. U tadašnjoj Čehoslovačkoj J. Charvat (1945) piše o politici turizma, ali sadržajem zapravo obuhvaća materiju koju drugi autori iznose u knjigama pod naslovom „Ekonomika turizma“ ili sličnim. Na Visokoj ekonomskoj školi u Pragu izučava se turizam kao fenomen, ali se naglašenije istražuju i njegove ekonomske karakteristike. Profesor Jiri Kašpar i inženjerka Jaromira Holubova (1978) pripremili su omanji materijal za studente u kojem taksativno navode sve ekonomske prednosti turizma. U Poljskoj iscrpno o ekonomskim posljedicama turizma piše Wiesław Alejziak (1999), ali se zalaže za novom disciplinom – turistikom!

U svim istočnoeuropskim zemljama, gdje se u bilo kojem obliku podučavao turizam, postojale su discipline pod nazivom „Ekonomika turizma“, a i čitavi studiji posvećeni obrazovanju za potrebe turizma nose isti naslov⁵. Na primjer, jedan od najstarijih poslijediplomskih studija na svijetu, onaj na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a koji su posvećeni obrazovanju kadrova za potrebe turizma, počeo je s nastavom

thors published a relatively large number of professional studies in the field of tourism in general as well as studies published under the title of Tourism economics. Besides Planina and S. and Z. Marković (1972), all publications by Yugoslav authors mentioning tourism economics in their titles cover nearly all aspects of tourism. This is also true of the best-known study of them all, Slobodan Unković's Tourism Economics (1974) which had several editions. Rather than dealing with the topic suggested by the title, the book resembles a textbook or an encyclopaedia covering all aspects of the appearance and development of the tourism phenomenon.

The situation is very much the same in other East European countries, especially in contexts where tourism thrived in markedly unfavourable conditions. Although J. Charvat (1945) wrote about tourism policy in Czechoslovakia, he effectively discussed the content which other authors presented in books entitled Tourism Economics or similar. Although tourism was studied as a phenomenon at the High Economic School in Prague, its economic features inspired more research. Professor Jiri Kašpar and engineer Jaromira Holubova (1978) prepared for their students a short textbook, a taxonomy listing all economic advantages benefits of tourism. Poland's Wiesław Alejziak (1999) wrote about the economic effects of tourism extensively, but he advocated that a new discipline be introduced – *touristica*.

In all Eastern European countries, wherever tourism studies were taught in any form, we come across a discipline called Tourism economics. Indeed, entire programmes of studies in tourism bear the same name⁵.

⁵ Vidi detaljnije u radu B. Vukonić, „The role of the course ‘Tourism Economics’ in the education of Croatian tourism professionals“, u Zborniku radova Uloga povijesti ekonomske misli u nastavi na fakultetima društvenih znanosti u Hrvatskoj, Faculty of Economics, Osijek, 2001., str. 214.

⁵ For more detail see B. Vukonić, “The role of the course ‘Tourism Economics in the education of Croatian tourism professionals”, in Conference proceedings Uloga povijesti ekonomske misli u nastavi na fakultetima društvenih znanosti u Hrvatskoj, Faculty of Economics, Osijek, 2001., p 214.

1962. godine pod naslovom „Ekonomika turizma“ i s tim naslovom nastavio je djelovati sve do 1986. godine. No, i dodiplomski studij posvećen obrazovanju visokoškolskih kadrova za potrebe turizma na istom Fakultetu, nosi jednako naziv „Ekonomika turizma“! No, u oba slučaja spomenute „Ekonomike turizma“ zapravo su sadržavale opća gledišta o turizmu i njegovoj strukturi, o svim aspektima turističkog razvoja pa i o ekonomskim aspektima.

Kako objasniti takav interes za makroekonomskim sadržajima u zemljama socijalističke orijentacije? Podjednako u ekonomskoj kao i političkoj orijentaciji ovih zemalja. Na oba ova plana su zemlje ideološki orijentirane na marksističku filozofiju i u njoj pronalaze argumentacije za svekoliko ponašanje, uz poznato stajalište da samo industrijalizacija i elektrifikacija vode prosperitetu. Vidljivo je to i iz analize obrazovnih programa za potrebe turizma u bivšoj Istočnoj Njemačkoj, gdje Armin Godau (1990:161) među nužnim disciplinama u području osnovnog i specijalnog obrazovanja traži uvođenje disciplina općeg ekonomskog karaktera, poput „političke ekonomije“, ali dodaje i „ekonomiku turizma“!

Tako je sintagma „ekonomika turizma“ postala zapravo sinonim za sam turistički fenomen! Iz svega se može zaključiti da je sve do posljednjih desetljeća 20. stoljeća u najvećem dijelu svijeta „Ekonomika turizma“ kao samostalna disciplina, samo sebi svojstvenog sadržaja, postojala tek u začecima i samo u nekoliko zemalja. Ono što je u izučavanju ekonomije u suvremenom svijetu disciplina „makroekonomija“ („macroeconomics“ odnosno „economics“), to je za studij ekonomskih obilježja turizma disciplina „ekonomika turizma“. Takva raspodjela materije ostavila je mogućnost razvoja drugih disciplina, koje jednako obrađuju ekonomske sadržaje, ali u njihovu mikro, odnosno specijalističkom ruhu. Ili još preciznije, disciplina „ekonomika turizma“ ne obuhvaća sve ekonomske teme vezane uz turizam, mada su mnogi autori nastojali sadržajem svojih knjiga upravo to pokazati i dokazati.

For instance, one of the oldest postgraduate programmes in tourism in the world, a programme offered by the Faculty of Economics of the University of Zagreb, first started in 1962 as Tourism Economics and continued under the same name until 1986. Next, the undergraduate programme in tourism at the same Faculty was delivered under the same name: Tourism economics! In both cases, however, the programmes comprised general views on tourism, their structure and aspects of tourism development, economic aspects included.

How can we explain this interest in macroeconomic topics in countries of socialist orientation? Economic as well as political? Both on the economic and political planes these countries draw from Marxist philosophy to develop arguments supporting their ways. And all of this coupled with the well-known opinion that only industrialisation and electrification lead to prosperity. The analysis of educational programmes in tourism in the German Democratic Republic performed by Armin Godau (1990:161) reveals that it was deemed necessary to include both the disciplines of general economic character, such as “political economy,” and “tourism economics” in the list of required courses.

The syntagm tourism economics thus became a synonym for the phenomenon of tourism itself! We can conclude that, until the last decades of the 20th century, the independent discipline of tourism economics existed in a small number of countries where it had only begun to develop. It is a contemporary discipline which studies the economic characteristics of tourism, much as the discipline of macroeconomics contributes to the study of economics. Such a distribution of content matter allows for the development of other disciplines dealing with economic topics in their micro- i.e. specialist form. More precisely, tourism economics discipline does not involve all economic topics related to tourism, although many authors aimed to prove so in their books.

U europskim zemljama tržišnog sustava privređivanja interes za turizam svodio se uglavnom na interes za hotelijerstvo i promet pa je i kadrovima za potrebe turizma namijenjeno specifično obrazovanje na višoj, ali ne i sveučilišnoj razini. Tako su u prvi plan, između ostalih, došle one discipline ekonomskog sadržaja koje su se bavile praktičnim problemima, a ne teorijskim sadržajima. Tako se i kadrovi za turizam obrazuju na višim i visokim školama, kao što je na primjer, u Njemačkoj bilo na tzv. „Fachhochschulen“ u Heilbronn, München, Kempten i Wormsu⁶. U takvim nastavnim planovima i programima nije bilo mjesta za teorijske sadržaje kakve je nudila „ekonomika turizma“ pa onda niti potrebe da se takva disciplina razvija i da se uključuje u nastavni plan. U Velikoj Britaniji sve do 70-ih godina „obrazovanje i osposobljavanje za potrebe turizma odnosilo se zapravo na osposobljavanje za kuhare i konobare“ (Airey, 1990:43), što rječito govori o eventualnoj potrebi za disciplinom pretežno teorijskog i makro karaktera kakva je „Ekonomika turizma“. Slično je i s Francuskom, samo što je ovdje proces stvaranja sveučilišnih studija trajao još dulje, sve do 1984. (Bonneau, 1990:60). Međutim, svim se ovim studijima ne može odreći određeni specifični interes za nekim ekonomskim sadržajima, ali naglašeno mikro razine. Zanimljivo je da u analizi sveučilišnih studija turizma u zemljama Zapadne Europe 1990. godine među nužnim disciplinama nema niti riječi o „ekonomici turizma“ pa čak niti o nekoj sličnoj disciplini sličnog sadržaja (Cooper, Latham i Westlake, 1990:186).

Osamdesete godine dvadesetog stoljeća donose i za teoriju i za praksu turizma važan događaj: stasalo je zanimanje za turizam u Americi i Kanadi na akademskoj razini, što je pretpostavilo znanstveno-istraživački rad i

In European market economies, interest in tourism was reduced mostly to interest in the hotel industry and transport. Consequently, workers in tourism were educated as specialists at the professional rather than the university level while research focus, unsurprisingly, fell on the disciplines involving economic content dealing with practical issues rather than theoretical topics. Future German workers in tourism industry received specialised professional education in the so-called Fachhochschulen in Heilbronn, München, Kempten and Worms⁶. Their curricula and syllabi had no use of theoretical topics covered by tourism economics and there was no need for the discipline to either develop or to be included in the curriculum. Until the 1970s in the United Kingdom, “education and training for tourism was virtually confined to training for chefs and waiters” (Airey 1990:43), which eloquently speaks about the need to introduce a discipline of predominantly theoretical and macro character. A discipline like Tourism economics. The situation in France is very similar, only it took even longer to develop university programmes in tourism studies. It happened as late as in 1984 (Bonneau, 1990:60). Still, it must be said that all these programmes exhibited a certain specific interest in some economic topics. The nature of these, however, was clearly on the micro level. Interestingly, the analysis of university programmes in tourism studies in the countries of Western Europe from 1990 revealed that tourism economics or a similar discipline were not offered anywhere (Cooper, Latham, Westlake 1990:186)!

The 1980's brought an important development in tourism theory and practice: tourism became an academic topic in the USA and Canada, which opened the door

⁶ Vidi detaljnije u radu G. Haedrich, K.Klemm, E. Kreilkamp, „Die akademische Tourismusausbildung in der Bundesrepublik Deutschland“, 40th Congress of AIEST, Berlin, 1990, str. 27-42.

⁶ For a more detailed overview see G. Haedrich, K.Klemm, E. Kreilkamp, “Die akademische Tourismusausbildung in der Bundesrepublik Deutschland,” 40th Congress of AIEST, Berlin, 1990, pp. 27-42.

barem djelomičnu orijentaciju na makro ekonomske teme. Ipak, i dalje dominantne teme ostaju smještaj, promet, hrana i piće, atrakcije i događaji, aktivna rekreacija na slobodnom prostoru, razvoj aranžmana i savjetovanje za putovanje, konvencije i trgovačke izložbe te ostale potpomažuće djelatnosti (Ritchie, 1990:124). Proces od „školske prema industrijskoj orijentaciji“ (Ritchie, 1990:125) trajao je dugo vremena pa je tako razumljivo da je potrajao i proces razumijevanja za sintetičke makroekonomske sadržaje. U iscrpnom istraživanju o akademskom obrazovanju u SAD-u, koje je proveo krajem dvadesetog stoljeća C.R. Goeldner (1990:209-211), navodi se velik broj nužnih disciplina, ali discipline koja bi imala zadaću makroekonomskog pogleda na turizam, u tom popisu još uvijek nema.

Zapadna se hemisfera prvi puta ozbiljnije susrela s pojmom i terminom ekonomika turizma u djelu Adriana Bulla (1948). Ovaj je autor, iako svjestan različitih mogućnosti i pristupa u izučavanju fenomena turizma, a među njima i onog s ekonomskog stajališta, odlučujući se u svojoj knjizi „The Economics of Travel and Tourism“ na ovo posljednje, objašnjava sadržaj takvog pristupa riječima da od kada smo se počeli baviti ekonomikom putovanja i turističkom aktivnosti, najveći se dio ove knjige bavi komercijalnim tržištem (Bull 1948:XIV). Tako je na žalost Bull propustio šansu, ali i nadu, da ćemo ovom knjigom po prvi puta poslije Drugog svjetskog rata dobiti cjeloviti sadržaj makroekonomskog pogleda na turizam. Nikakvih pozitivnih pomaka u tom smislu nije bilo niti u kasnijim izdanjima ove knjige (1991, 1992). Nakon toga na europskoj turističkoj sceni pojavio se rad talijanskog autora Franca Paloscia (1969) pod naslovom „Economia del turismo“. Iako Paloscia nije precizirao pojam „ekonomske turizma“, već je govorio o „ekonomskoj fluktuaciji“ kao dijelu turističke politike, sadržajem svog rada najviše se približio suvremenom poimanju ekonomske turizma. Réne Baretje i Pierre Defert (1972) zajednički su napisali i objavili svoju knjigu

to scientific research and, at least to some extent, to macroeconomic orientation. Nevertheless, accommodation, transport, food and drink, attractions and events, active recreation, trade fairs and supporting activities, remain dominant topics in tourism research (Ritchie 1990:124). The process which replaced educational topics in tourism with industry orientation (Ritchie 1990:125) lasted a considerable amount of time and it is not surprising that it took so long to appreciate synthetic macroeconomic content. In his comprehensive study of academic education at the close of the 20th century in the USA, C. R. Goeldner (1990:209-211) presented a long list of disciplines which should be included in tourism educational programmes. A discipline which should provide a macroeconomic view of tourism, however, still cannot be found on the list.

The western hemisphere first encountered the concept and term *economics of tourism* in the writings of Adrian Bull (1948). This author, although fully aware of the wide range of possible approaches to studying the phenomenon of tourism, among them the economic perspective, chose to employ the term economics of tourism in his book “The Economics of Travel and Tourism.” He explained his choice of words by stating that the major part of the book deals with the commercial market (Bull 1948, p. XIV). Regrettably, Bull failed to produce a book that would, for the first time after WWII, offer a comprehensive overview of macroeconomic topics in tourism. The subsequent editions of the same book presented the status quo as concerns this topic (1991, 1992). Bull’s book was followed by the study of the Italian Franco Paloscia (1969) entitled “Economia del turismo”. Even though Paloscia failed to precisely define the concept of tourism economics, merely discussing “economic fluctuations” as a segment of tourism policy, the content of his book came the closest to the contemporary notion of tourism economics. Réne Baretje and Pierre De-

„Aspects économiques du tourisme“. No, bili su to pojedinačni i pionirski pothvati u odvajanju ekonomskih od neekonomskih aspekata turizma. Početkom devedesetih pojavio se u Europi novi rad pod nazivom Ekonomika turizma, francuskog autora Gerarda Gubilata (1983) s pretencioznim očekivanjima, ali na žalost ne i s istim rezultatom. Za razliku od toga, skupina autora pod vodstvom profesora Donalda Lundberga, koja je napisala i objavila knjigu pod naslovom „Tourism Economics“, sasvim je jasna u svom poimanju ekonomike turizma. Oni kažu da ekonomika turizma objašnjava sve važne ekonomske principe i koncepcije, definira temeljno nazivlje te jasno opisuje brojne analitičke modele i tehnike prognoze (Lundberg *et al.*, 1995). Ova knjiga objašnjava u svijetu do tada autorima poznate i važne ekonomske principe i koncepcije, definira temeljnu stručnu terminologiju u tom području, a objašnjava i mnogobrojne analitičke modele i tehnike predviđanja.

Ipak, u zaključku treba naglasiti da između onog kako se u teoriji turizma definira ekonomika turizma, ako se i gdje se definira, i o čemu se pod tim naslovom piše, nisu, ili su tek vrlo rijetko, identične stvari. Uglavnom u svim radovima s naslovom „Ekonomika turizma“ autori se bave općim pojmovima turizma, njegovom poviješću, turističkim tržištem, ponudom i potražnjom, gospodarskim sektorima u turizmu, ekonomskim funkcijama turizma, marketingom u turizmu i sl. To su *općeniti* turistički radovi kojima bi bio prikladniji naziv „Sve što znam o turizmu“ ili „Osnove turizma“ nego „Ekonomika turizma“. Slično se može reći i za nastavne programe velike većine europskih i američkih sveučilišnih institucija po kojima se predavala materija „Ekonomike turizma“

Godine 1997. pojavio se na britanskoj sceni po prvi puta časopis pod nazivom „Tourism Economics“ urednika Stephena Wanhilla s očitim znanstvenim pretenzijama⁷. O

fert (1972) co-authored their book “Aspects économiques du tourisme”. Still, all of those were lone, pioneering initiatives aimed at separating the economic from non-economic aspects of tourism. In the early 1980’s in Europe, the French author Gerard Gubilat (1983) published his *Economie touristique*. Unfortunately, the pretentious title did not deliver comparable results. The group of authors led by Professor Donald Lundberg, however, clearly defined their understanding of tourism economics in their book entitled *Tourism Economics*. They stated that tourism economics explains all important economic principles and concepts, defines the basic terminology and clearly describes the analytical models and prognostic techniques applied (Lundberg *et al.* 1995).

In conclusion, however, it must be emphasised that the theoretical definition of tourism economics, if and where it is given, only rarely, if ever, corresponds to the subject discussed under the title. For the most part, studies entitled *Tourism economics* deal with the general concepts in tourism, its history, tourism market, supply and demand, the economic sectors in tourism, economic functions of tourism, marketing in tourism and similar. They should more aptly be entitled *All I Know about Tourism* or *Tourism Fundamentals* as they are not dealing with *Tourism economics*. The same could be said about the curricula of *Tourism economics* programmes offered by the majority of European and American universities.

The journal *Tourism Economics*, first published in the UK in 1997, clearly had scientific ambitions⁷. Besides Stephen Wanhill,

⁷ Prije ovog časopisa pojavilo se mnogo znanstvenih časopisa u svijetu koji su objavljivali različite

⁷ *Tourism Economics* was not the first journal to publish papers on a wide range of economic topics, including tourism economics. Other relevant publications are as follows: *Journal of Travel Research*, *Revue de Tourisme*, *Tourism Management*, *Annals of Tourism Research*, *Acta Turistica*, *Economic Review of World Tourism* and others.

tome govori i sastav uređivačkog odbora, u kojem su mnogi poznati svjetski turistički profesori i istraživači. Danas je ovaj časopis zapravo ostao jedan od rijetkih u međunarodnom smislu rasprostranjenih časopisa u kojem se formiraju stajališta ekonomike turizma. Među najpoznatijim suvremenim autorima koji na stranicama ovog časopisa, ali i drugdje, pored već prije spomenutih, raspravljaju teme iz ekonomike turizma jesu, između ostalih B. Archer, L. Dwyer, P. Forsyth, D. Airey, G. Richards, C. Gratton, L.W. Turner, E. Smeral, S. Witt, C. Ryan i drugi.

U tom kontekstu posebno je zanimljivo zabilježiti pojavu prve svjetske „Encyclopedia of Tourism“ urednika Jafar Jafarija (2001), prve takve knjige u svijetu. U Enciklopediji se nigdje izravno ne spominje pojam ekonomika turizma u bilo kojem kontekstu, ali se u objašnjenju pojma ekonomija objašnjava da se turizam treba promatrati i s ekonomskog aspekta, i to podjednako s mikro i makroekonomskog stajališta, s regionalnog stajališta, sa stajališta ekonomskog razvoja, investicija i zapošljavanja. Upravo nam izostajanje samostalnog pojma ekonomika turizma iz sadržaja prve svjetske turističke enciklopedije možda najbolje objašnjava, doduše, prvenstveno američko akademsko stajalište o tom pojmu, ali podjednako i današnja gledišta o tom pojmu koja dominiraju u zapadnom razvijenom turističkom svijetu.

U pomanjkanju istinske literature o ekonomici turizma, australski profesor sa Sveučilišta Queensland, C. Tisdell (2000) objavio je u dva sveska (na 1264 stranica) izabrane radove koji analiziraju ekonomske aspekte turizma. U četiri dijela – priroda ekonomije turizma, potražnja turizma i prognoze, aspekti ponude u turizmu: organizacija industrije i pitanja menadžerske ekonomije, javne financije,

the editor-in-chief, the journal was run by an editorial board comprised of world-renowned tourism scholars and researchers. To this day *Tourism Economics* remains one of a small number of internationally influential journals that provide a context for the development of notions and perspectives in the field of tourism economics. The journal has published works on tourism economics issues by the most renowned contemporary authors: B. Archer, L. Dwyer, P. Forsyth, D. Airey, G. Richards, C. Gratton, L.W. Turner, E. Smeral, S. Witt, C. Ryan and others.

In that context, it is necessary to mention the first “Encyclopaedia of Tourism” edited by Jafar Jafari (2001), the first book of its kind in the world. The term tourism economics is never mentioned in this book, but it is emphasised that tourism should be studied from the economic perspective, both micro and macroeconomic approaches should be attempted, as well as studies dealing with regional, developmental, financial and employment aspects of tourism. The very fact that the first world encyclopaedia of tourism does not address the concept of tourism economics itself speaks volumes about the prevailing attitude to the idea.

In the absence of a literature truly devoted to tourism economics, the Australian professor from the University of Queensland C. Tisdell (2000) published a two-volume (1,264 pages) selection of papers analysing the economic aspects of tourism. The publication is divided into four sections which, in his opinion, encompass all areas of study that belong to the discipline of tourism economics: the nature of tourism economics, determinants of tourism demand, supply-side aspects of tourism, industrial organization and managerial economics issues, as well as public finance and public economics as related to tourism. Although this selection of topics marginalises certain economic issues, it clearly shows what the majority of economists / tourism theoreticians consider as the content of the discipline of tourism eco-

ekonomske teme pa i one iz područja ekonomike turizma. To su Journal of Travel Research, Revue de Tourisme, Tourism Management, Annals of Tourism Research, Acta Turistica, Economic Review of World Tourism i drugi.

javna ekonomika i turizam – obuhvatio je sva područja koja po njegovu mišljenju pripadaju disciplini ekonomike turizma. Iako su takvim izborom određena ekonomska pitanja marginalizirana, upravo tim izborom pokazuje što zapravo velik dio ekonomista-teoretičara turizma smatra sadržajem discipline „ekonomske turizma“. To najbolje potvrđuje ponuđeni izbor najvećeg broja članaka koji se bave područjima koje danas nalazimo u mnogim drugim specijalističkim ekonomskim turističkim disciplinama kao što su „razvoj turizma“, „turistička politika“, „marketing u turizmu“, „turističke agencije“, „poslovanje turoperatora“ itd. U Tisdellevom izboru u „ekonomici turizma“ nalazimo rasprave o turističkoj ponudi i potražnji, o analizi turističkog prostora, o hotelijerstvu, o međunarodnim turističkim kretanjima i njihovim posljedicama za turističke zemlje, održivom razvoju, itd. Sva ta i druga slična materija nesumnjivo pripada ekonomiji, samo je pitanje pripada li „ekonomici turizma“ kao disciplini sasvim jasno definiranog sadržaja. „Pravim“ makroekonomskim temama posvećena su zapravo u Prvoj knjizi samo „Priroda ekonomike turizma“ u prvom dijelu i „Javne financije, javna ekonomika i turizam“ u četvrtom dijelu, a u Drugoj knjizi to su u prvom dijelu „Analiza učinaka turizma“ i u trećem dijelu „Turizam u zemljama u razvoju i ekonomski razvoj“. Šteta što se Tisdell opredijelio isključivo na literaturu s engleskog jezičnog područja, jer time ne samo da čitatelji nisu objektivno upoznati s općom situacijom u svjetskoj turističkoj literaturi i sa stajalištima turističkih eksperata iz drugih sredina, već je to umanjilo vjerodostojnost ukupno iznesenih stajališta kao mjerodavnih za teoriju turizma i ekonomiku turizma.

Principi

Ekonomsku teoriju poslije Drugog svjetskog rata obilježava veliki interes za gospodarskim rastom. To je sasvim razumljivo, jer je posljedica stanja u kojem se svijet našao u gospodarskom smislu poslije golemih ratnih

nomics. An overview of papers dealing with issues covered by other specialised economic tourism disciplines confirms this claim: “Tourism Development”, “Tourism Policy”, “Marketing in Tourism”, “Travel Agencies”, “Touroperating Business” etc. Tisdell’s selection of papers on tourism economics involves discussions on tourism supply and demand, analysis of tourism space, hotel industry, international tourist movements and their consequences in tourism countries, sustainable development, etc. All of these and other similar topics undoubtedly belong to the field of economics, only it is a question whether they belong to tourism economics as a discipline with a clearly defined content. “Truly” macroeconomic topics can only be found in part one “The nature of tourism economics” and part four “Public finance, public economics and tourism” of Volume I, and part one “Impact analysis of tourism”, and some of part three “Tourism in developing countries and in economic development” of Volume II. It is a pity that Tisdell chose to include only the literature from English-speaking countries, which not only precluded the readers from forming an objective perspective on the overall situation in global tourism literature, and from familiarizing themselves with the opinions of tourism experts from other contexts, it also reduced the credibility of the perspectives presented as relevant for the theory of tourism and tourism economics.

Principles

After WWII, economic theory showed a lot of interest in economic growth. It is easy to understand why economic growth was of paramount importance. The devastating war left the world in dire circumstances, with developed nations struggling to recover and undeveloped nations sinking into even more severe poverty. The latter was particularly true of countries which had only just attained some level of economic stability before

razaranja koja ne samo da su znatno smanjila mogućnosti za redoviti gospodarski život razvijenih, nego su dovela do pojačanog siromaštva u nerazvijenim zemljama, posebno onima koje su već i prije Drugog svjetskog rata stekle kakvu-takvu ekonomsku stabilnost, s manje ili više izdašnom potporom razvijenijih u pomaganju slabije razvijenih. Stoga je rast, a ne razvoj, trebao predstavljati cilj gospodarskih aktivnosti svake zemlje koja raspolaže s resursnom osnovicom za razvoj turizma.

Cjelovitu teoriju rasta pokušali su do sada razraditi jedino Schumpeter i Marx, ali obojica nisu u tome u cijelosti uspjela. Schumpeter je prvenstveno nastojao protumačiti cikluse, a Marx je, analizirajući proces razvoja kapitalističkog društva, dao vrlo temeljitu analizu kapitalističkog sustava privređivanja, ali sa samo nekim naznakama budućeg društva. Modelima rasta podjednako se bave teoretičari slobodnog tržišta kao i teoretičari socijalističkog porijekla. Teoretičari turizma, u prvim desetljećima poslije rata, povodeći se za ovim idejama, naglašavaju rast kao put kojim treba voditi politiku turizma, ali u suštini, posebno u ranijoj razvojnoj fazi samo površno koriste dostignuća ekonomske teorije na tom planu. Oba ova eksperimenta imala su značajan utjecaj na razvoj turizma, posebice na njegovo ekonomsko poimanje. Prvi s uglavnom negativnim, a drugi s uglavnom pozitivnim predznakom. No, oba ova eksperimenta utjecala su kako na realna turistička kretanja tako i na gledišta ekonomista i općenito teoretičara turizma, posebno u tadašnjim socijalističkim zemljama. Taj „tržišni dah“ što ga je turizam na mala vrata donio u zemlje netržišne orijentacije, a posebno „dah slobodarstva“, donijeli su nesumnjivo neočekivane promjene u svjetonazoru ekonomista, ali i opće javnosti u ovom dijelu svijeta. Možda je upravo neočekivanost ovih promjena i donijela potrebu da se upravo u netržišnim ekonomijama počinje govoriti i raspravljati o „ekonomici turizma“!

Što dakle pripada korpusu ekonomike turizma kao posebne, specijalističke ekonom-

WWII, and that with the more or less generous help of developed nations. No wonder that growth, rather than development, was perceived as the ultimate goal of all economic activities in countries that had a resource base for tourism development.

Only Schumpeter and Marx have so far attempted to develop a comprehensive theory of growth and both of them failed to some extent. Schumpeter focused primarily on cycles while Marx, when analysing the process of capitalist society development, provided a very thorough analysis of the capitalist economic system while failing to discuss the characteristic of the society of the future. Growth models were equally interesting to free market and socialist theoreticians. In the decades after the war, tourism theoreticians also emphasised growth as the defining principle of tourism policy although, strictly speaking, they firstly used a rather superficial approach to the achievements of economic theory. Both these experiments had a significant impact on tourism development, especially as regards its economic conceptualisation. The first had mostly negative, and the second largely positive consequences. Nevertheless, both of them influenced real tourist movements as well as the opinions of economists and tourism theoreticians in general, especially in socialist countries of the time. The “market spirit” and, even more so, “the spirit of freedom,” which were ushered through the back door, prompted unexpected changes in the worldview of the economists and general public in non-market-oriented countries in this part of the world. Since these worldview changes were entirely unexpected, they may have inspired an interest in tourism economics in non-market economies.

So, what exactly belongs to the corpus of tourism economics as a special and specialised economic discipline? It is clear that a multitude of “economic topics” outside “tourism economics” essentially belong to microeconomic disciplines and to manage-

ske discipline? Jasno je da postoji velik broj „ekonomskih interesa“ izvan „ekonomike turizma“, a koji u suštini pripadaju mikroekonomskim disciplinama i menadžerskoj ekonomiji. Sukladno takvim stajalištima u područje interesa ekonomike turizma ulazi, prije svega, izučavanje osnovnih zakonitosti i kategorija kojima možemo bolje razumjeti prirodu ekonomskog funkcioniranja turizma, a ovladavanje ovim teorijskim makroekonomskim postavkama uvjetovat će našu sposobnost predviđanja određenih posljedica, što je općenito u ekonomskom životu vrlo bitno. Sve, inače brojne ekonomske funkcije turizma, imaju dvije zajedničke osobine: s jedne strane, turističku potrošnju kao njihov zajednički materijalni izvor i s druge strane, utjecaj na prihod kao izravan ili neizravan gospodarski cilj. Na tim su načelima izgrađeni predmet i interes znanstvene discipline „ekonomika turizma“.

S obzirom da turizam može široko utjecati na društveno-ekonomske odnose i s obzirom na potrebu sustavnih rješenja u okviru nacionalnih ekonomija (odgovarajuće ekonomske politike zemalja i međunarodne zajednice), turizam ima sva svojstva da bude predmetom makroekonomske analize. U takvom kontekstu „ekonomika turizma“, kao posebna znanstvena disciplina, mogla bi se definirati kao dio ekonomske znanosti koji opisuje, analizira, objašnjava i dovodi u vezu pojave i odnose u turizmu s gledišta njihovih makroekonomskih učinaka i odraza. Analiza se uglavnom svodi na dugoročne utjecaje fenomena turizma, posebice agregatne turističke potrošnje, multiplikativni učinak, mogućnosti za povećanje zaposlenosti, investicije u turizam, ali sve više i ostale makroekonomske posljedice koje turistički odlasci iz neke zemlje ili užeg područja donose toj emitivnoj zemlji ili području. Takva gledišta dodatno su se obogatila načelima globalizacije. Taj se interes proširio zanimanjem slabije razvijenih ili nerazvijenih zemalja širom svijeta za mogućim pozitivnim gospodarskim implikacijama što bi ga razvoj turizma mogao donijeti u te sredine.

rial economics. In keeping with such attitudes, tourism economics deals primarily with the fundamental laws and categories which allow us to enhance our understanding of the economic nature of tourism. Our understanding of these theoretical macroeconomic principles will enable us to predict certain consequences, which is very important in economic life. All of the economic functions of tourism involve tourism spending as a material source of income, as a direct or indirect economic goal. The content and purpose of tourism economics arise from there.

Since tourism can have a pervasive effect on the socio-economic relationships and as national economies require systematic policies, tourism can be studied from a macroeconomic perspective. Consequently, tourism economics, a separate discipline, could be defined as an economic discipline that approaches tourism phenomena from a macroeconomic perspective. The analyses mostly involve long-term effects of the tourism phenomenon, namely aggregate tourism spending, multiplier effect, tourism investment, opportunities for increase in employment, and other macroeconomic consequences of tourist departures from a specific country or region. Globalisation significantly contributed to the study of these topics as less developed and undeveloped nations showed an interest in tourism as a driver of local growth.

It is practically impossible to discuss all dimensions of tourism and even if we focus on a single, economic, dimension, we can hardly claim that a macro analysis will establish one and all relationships of macroeconomic nature which are either entirely or partly present in a tourism market. As a result, the majority of such tourism economics research concentrates on the prominent economic factors which were analytically proven to have the greatest ponder in the development of the national economy and tourism itself.

Obuhvatiti sve dimenzije turizma praktički je nemoguće pa, i u samo jednoj, ekonomskoj dimenziji, teško je reći da će se makro analizom utvrditi baš svi odnosi koji imaju makro ekonomsko obilježje, a dijelom ili u cijelosti sudjeluju na turističkom tržištu. Zbog toga se većina takvih istraživanja „ekonomske turizma“ okrenula samo onim najvažnijim gospodarskim utjecajima za koje je analiza utvrdila da imaju najveći ponder u razvoju nacionalne ekonomije, a zatim i nacionalnog turističkog razvoja. To zasigurno nisu sva načela na kojima se temelji ekonomika turizma, već su izdvojena samo neka koja su možda najviše eksploatirana u stručnoj turističkoj literaturi.

Razvoj

Razvoj se ovdje promatra u tri dimenzije: 1) kao razvoj fenomena turizma odnosno kao njegov gospodarski razvoj, 2) kao razvoj znanstvene discipline „ekonomske turizma“ i 3) kao njihov međusobni odnos.

Gospodarski razvoj, kao oznaka progresa i prosperiteta, postao je preokupacija već klasičnih ekonomista. Građanska se ekonomija zapravo počela sustavno baviti problemima teorije gospodarskog razvoja nakon Keynesa. Naime, uvjeti života koje je poslije Prvog, a naročito poslije Drugog svjetskog rata, obilježilo siromaštvo, nepismenost, bolesti i mortalitet, naročito u poljoprivrednim sredinama i zemljama (a tih je bilo najviše), sami su po sebi inicirali rasprave o načinima kako izbjeći takvu situaciju, a to je značilo i raspravu o budućem ekonomskom razvoju. U svojoj osnovici sve ove teorije imaju najmanje jednu zajedničku crtu: one vide razvoj cjelokupnog društva u određenim fazama koje se međusobno razlikuju prije svega svojim gospodarskim sadržajem. Zbog toga su kritičari ovih teorija često isticali da se one bave uglavnom ekonomskim, a zanemaruju društvene aspekte razvoja, odnosno da je suviše naglašena prisutnost kvantitativnog

Development

Development has three dimensions: 1) development of the tourism phenomenon, i.e. its economic development, 2) development of the scientific discipline of tourism economics, and 3) their interplay.

Classical economists were preoccupied with economic development, an emblem of progress and prosperity. Citizen economics systematically explored the problems of economic development theory after Keynes. Living conditions after WWI and, especially so, after WWII, deteriorated and societies struggled with poverty, illiteracy, diseases and high mortality rates, especially in agricultural environments and countries (the majority of countries were predominantly agricultural economies). Hard living conditions stimulated series of discussions on future economic development as a way to alleviate the situation. All these theories have at least one feature in common: they see the development of the whole society as a sequence of phases characterised primarily by different economic content. Consequently, the critics of these theories frequently emphasised that they mostly dealt with economic while neglecting to consider social aspects of development, i.e. that they excessively relied on quantitative methods. Economic growth is expressed as a percentage of GNP growth while economic development shows GNP growth alongside documented social changes. Keynes criticised Say for stipulating that balanced development is achieved through supply and demand while stressing the need for the government to create the right prerequisites for development. He also acknowledged cyclical economic trends and their potential for developing into crises. Keynes's views, i.e. his emphasis on the effects of cyclical growth of capitalist economies, significantly contributed to the theory of economic development and, in turn, affected the views of contemporary tourism theoreticians.

Numerous theoreticians contributed to the field of general economic development in

pristupa istraživanjima. Ekonomski rast izražava se u postotku porasta BDP-a, dok ekonomski razvoj izražava porast BDP-a uz evidentirane društvene promjene. Još se Keynes suprotstavio Sayevu zakonu o mogućem automatskom uravnoteženju razvoja na osnovi djelovanja tržišta i istaknuo potrebu da država stvori odgovarajuće preduvjete za razvoj, a priznavao je i ciklička kretanja u gospodarstvenom sustavu za koja je tvrdio da mogu prerasti u krize. Ovo je stajalište važno s pozicija kasnije formuliranih postavki teorije gospodarskog razvoja, odnosno naglašavanja utjecaja cikličkog rasta kapitalističkog gospodarstva, što je konačno obilježilo i suvremena gledišta teoretičara u turizmu.

Među brojnim teoretičarima općeg gospodarskog razvoja u drugoj polovici dvadesetog stoljeća posebno se ističe Rostow koji je razradio pojam cikličnog gospodarskog razvoja (Rostow, 1962:307-327). S turističkog gospodarskog stajališta posebno je važna faza tzv. visoke masovne potrošnje koja je u dvadesetom stoljeću već prisutna u mnogim razvijenim zemljama, a obilježava je koncepcija visoke razine dohotka, odnosno Galbraithovo (1960) „bogato društvo“⁸. Na tim teorijskim stajalištima više je teoretičara turizma nastojalo objasniti razvoj turizma. Tako je Thurot (1973) razvio teoriju razvoja turizma u tri faze, Miossec (1976) je obrazložio pet faza dok je Butler (1980:5-12) sugerirao šest razvojnih faza. Gormsen (1981) je pak identificirao šest faza turističkog razvoja u tzv. prvom perifernom (graničnom) području kojim je označio prostor sjeverne Europe i razvojno razdoblje od 1800. do 1980. godine. Zanimljiv je i pokušaj Schlenke i Stewiga (1983:137-146) da pet faza ekonomskog razvoja Rostowa poistovjete s razvojnim fazama domaćeg turizma. Njihovo je stajalište da

the second half of the 20th century but Rostow's concept of cyclical economic growth (Rostow 1962:307-327) stands out. The stage of high mass consumption with high income levels, i.e. Galbraith's (1960) "affluent society,"⁸ was already reached in many developed countries. This is particularly relevant from the tourism perspective as tourism theoreticians take the affluent society as a starting point for the development of tourism. Thurot (1973) proposed the theory of tourism development in three phases, Miossec (1976) elaborated five developmental stages of tourism while Butler (1980:5-12) suggested that development happens through six stages. Gormsen (1981) identified six stages of tourism development in the so called first peripheral (border) region, i.e. the area of north Europe between 1800 and 1980. Schlenke and Stewiga (1983:137-146) attempted to associate Rostow's five stages of economic development with the developmental stages of domestic tourism. In their opinion, the process of economic development was matched by a gradual increase in the participation of different social groups in domestic tourism. According to Schlenke and Stewiga, all social groups took part in domestic tourism in the last stage of economic development, the so-called high mass consumption stage. The above views were subsequently used by numerous tourism theoreticians to develop new theoretical models and propose more or less original and fresh points of view.

The general theory of economic development used to rely on the basic assumption that a growth in the production of material and other goods and services leads to an increase in income per head and, in turn, to an increase in the standard of living. A theoretical review of the thesis from the perspective of tourism and its development in the most

⁸ Poznati američki teoretičar J.K. Galbraith objavio je 1960. godine knjigu pod naslovom „The affluent Society“ (izdavač Houghton Mifflin Co.), pa je po njezinu naslovu dobila ime i koncepcija razvoja u građanskoj ekonomiji.

⁸ Famous American theoretician J.K. Galbraith published "The Affluent Society" (publisher Houghton Mifflin Co.) in 1960. The phrase from the title was used to name a stage of development in citizen economics.

se u procesu gospodarskog razvoja postupno povećavala participacija različitih socijalnih grupa u domaćem turizmu. Sve socijalne grupe, prema njihovu mišljenju, uključile su se u domaći turizam tek u posljednjoj fazi tzv. „visoke masovne potrošnje“. Na podlozi spomenutih teorijskih gledišta kasnije su brojni teoretičari turizma, dodajući ili oduzimajući poneki element ili konstataciju, stvarali nove teorijske radove i iznosili manje ili više originalna i svježa gledišta.

Povećanje proizvodnje materijalnih i drugih dobara i usluga te podizanje životnog standarda povećanjem dohotka po stanovniku dugo je vremena bila temeljna teza opće teorije gospodarskog razvoja. U teorijskom osvrtu na ovu tezu, sa stajališta turizma i njegova razvoja, može se biti vrlo kritičan jer je upravo razvoj velikog dijela danas najrazvijenijih turističkih zemalja svijeta pokazao kako je bila opasna teza o stalnom povećanju proizvodnje i nastojanju da se stalno maksimizira ekonomski rast! Specifičnosti turističkog proizvoda, a najviše činjenica da je njegov temeljni supstancijalni dio prirodna i od čovjeka stvorena atraktivnost koja se bukvalno ne troši i ne prodaje odnosno ne otuđuje, dovode u pitanje neke od osnovnih teza teorije razvoja kako ih je uobličila znanstvena ekonomska misao. Naime, stalno se povećanje „proizvodnje“ u turizmu nije moglo ostvariti bez stalnog povećanja prometne i komunalne infrastrukture te fizičkog povećanja kapaciteta turističke ponude, a to je u konačnici dovelo u pitanje i opstanak samog prirodnog resursa koji izvorno animira i dovodi zainteresirane turiste u određenu turističku destinaciju.

U sličnim bismo se teškoćama našli ako bismo pokušali izvorno prenijeti Keynesove postavke gospodarske teorije razvoja na turizam u pogledu povećanja zaposlenosti kao jednog od osnovnih ciljeva gospodarskog razvoja i rezultate povećanja proizvodnje. Dijelom se ove postavke mogu bez pogovora prihvatiti i u turizmu jer je turizam, kao dominantno tercijarna aktivnost, u stanju

developed tourism countries in the world reveals the dangers embedded in the constant increase in production and attempts to maximise economic growth. The specific nature of the tourism product, most of all the fact that it is based on a natural and man-created activity which cannot be spent in the literal sense, and which is not being sold, i.e. alienated, undermine some of the basic theses of the development theory created by economic thinkers. Specifically, a constant increase in “production” in tourism could not be achieved without a constant development of transport and communal infrastructure and physical enlargement of tourism supply capacity. These developments, in turn, endangered the very existence of the natural resource which originally attracted tourists to a particular tourism destination.

We would find ourselves in similar problems if we attempted to literally apply Keynes’s principles of economic development theory to tourism. Does tourism benefit from constantly increasing “production” to increase employment as a fundamental goal of economic development? To some extent it does and we have to unquestioningly accept these principles as tourism, as a predominantly tertiary activity, can absorb a relatively large workforce, including unskilled workers. There is no doubt that the ability of tourism to absorb labour led many underdeveloped countries to embrace tourism as practically the only development option. Still, increased employment in tourism, besides giving rise to all kinds of problems (construction of residences and other communal facilities, schools and kindergartens, which does not only use space, but creates urbanistic problems in tourism areas), generally leads to increases in the number of non-local workers, which, in turn, places a further burden on the space of a tourism destination and its communal and other infrastructure. Furthermore, and even more importantly, inflows of non-local workers change the demographic structure of a tour-

zaposliti relativno veliki broj radne snage pa i one nekvalificirane. Sigurno da je i takva sposobnost turizma bila razlogom što su ga prihvaćale gotovo kao jedinu razvojnu varijantu i mnoge zemlje koje su kasnile u razvoju, odnosno koje su bile tek na pragu ozbiljnijeg gospodarskog razvoja. No, povećana zaposlenost u turizmu, osim što izaziva različite druge probleme (izgradnja stambenih i drugih pripadajućih komunalnih objekata, izgradnja škola i vrtića za djecu, što ne samo da angažira prostor nego stvara izravne probleme u urbanizaciji turističkih područja), u pravilu zahtijeva i golemo angažiranje nedomicilne radne snage, što pak znači dodatno opterećenje na prostor turističke destinacije, njezinu komunalnu i drugu infrastrukturu, i – naročito – na narušavanje demografske slike i ravnoteže u strukturi stanovništva turističke destinacije (po nacionalnoj pripadnosti, kulturnim osobitostima, jeziku, vjeroispovijesti itd.). Upravo se ova negospodarska komponenta razvoja pokazala određujućom za politiku gospodarskog razvoja u mnogim turističkim zemljama, područjima i destinacijama.

Još se jedna vrlo važna Keynesova teza nije potvrdila u turizmu. Naime, turistička je praksa pokazala da potrošnja namijenjena turizmu može u određenim okolnostima rasti i više od povećanja dohotka. U fazama ekonomskih poremećaja, pa i ekonomskih kriza koje su se povremeno događale pojednako u zemljama tržišnog privređivanja kao i zemljama tzv. socijalističkog bloka, broj turističkih odlazaka nije se smanjivao proporcionalno smanjenju dohotka, već je ponegdje i rastao bez obzira na smanjenje dohotka. Takve su pojave zabilježene u gotovo svim europskim zemljama u razdoblju nakon završetka Drugog svjetskog rata.

U razvoju ekonomske misli sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća vrijeme je afirmiranja makroekonomije, koja svojim opredjeljenjem na izučavanje makroagregata cjelokupne privrede (Sherman, 1966), s naglaskom na međuovisnost različitih tržišta

ism destination population and disturb its balance in terms of national affiliation, cultural characteristics, language, religion etc. Recent history has shown that this non-economic component of development had a decisive impact on the policies of economic development in numerous tourist countries, regions and destinations.

Another important Keynes's theses did not find its confirmation in tourism. Tourism practice has proved that spending on tourism can, under certain circumstances, grow faster than income. At times of economic disturbances, and economic crises which occasionally occurred both in market economies and the countries of the so-called socialist bloc, the number of tourist departures did not decrease proportionally to the decrease in income. On the contrary, after WWII, tourist departures occasionally increased in nearly all European countries even though income levels were dropping.

Economic thinking in the 1970's saw a powerful rise in the macroeconomic approach. Its orientation to studying the macro-aggregates of the economy as a whole (Sherman, 1966), the emphasis on the interplay of the different markets and economic sectors, and the interdependence of prices and production of goods and services (Sharma, 1991) strongly impacted the development of tourism theory in general. Although not entirely aware of the origins of their principles, there is no doubt that tourism theoreticians have drawn from writings on general macroeconomic theory without even referring to them, let alone quoting them. In the very same manner that macroeconomic theory focuses on the functioning of national economies, tourism economics turns to the study of tourism in a national economic structure, in the economic system and policy of a particular country.

Tourism theoreticians, economists and other, have grown to embrace a shared view that tourism development has multiple dimensions of similar significance for its fu-

i sektora gospodarstva, kao i međuovisnost cijena i proizvodnje različitih dobara i usluga (Sharma, 1991), snažno utječe na razvoj teorijske turističke misle uopće. Možda ne uvijek posve svjesni utemeljenja svojih postavki, teoretičari turizma se nesumnjivo povode za radovima opće makroekonomske teorije, premda je rijetko uopće navode, a kamoli da je citiraju. Kako se upravo makroekonomska teorija okreće funkcioniranju nacionalnih gospodarstava, to se i ekonomika turizma okreće proučavanju turizma u nacionalnoj ekonomskoj strukturi, u gospodarskom sustavu i ekonomskoj politici određene zemlje.

Teoretičari turizma, ekonomskog, ali i drugih profila, postaju jedinstveni u gledištu da razvoj turizma nema samo jednu dimenziju, već su sve one podjednako važne za buduću njegov razvoj. To je posljedica općih saznanja o evoluciji društva, koja u svojoj ekonomskoj dimenziji nosi sa sobom još i socijalne, kulturne, i političke posljedice o kojima gospodarski razvoj turizma mora voditi računa. Keynesov kružni tok ekonomskih aktivnosti u tržišnom gospodarstvu, koji se odvija preko četiriju središnjih institucija (proizvođača, tržišta, financijskih institucija i kućanstva), poslužio je turističkim teoretičarima za objašnjenje funkcioniranja kružnog toka u turističkom sustavu, bez obzira na specifičnosti koje se pojavljuju u definiranju područja djelatnosti pojedinih sektora i njima pripadajućih institucija.

Uočenu složenost međuovisnosti djelovanja pojedinih gospodarskih grana i drugih faktora u turizmu sada je ekonomika turizma mogla promatrati i analizirati preko input-output odnosno međusektorskog modela, a rezultati ovih istraživanja samo su dodatno potvrdili već stara mišljenja teoretičara turizma da ovaj fenomen pogoduje razvoju i drugih gospodarskih sektora i grana, što mu neosporno daje još veću važnost u procjenjivanju djelatovnosti čitavog gospodarskog sustava neke zemlje ili regije. Međusektorska analiza povlači za sobom i gospodarsku makro-bilancu pa se i u teori-

ture. This is as a result of the general knowledge about the evolution of societies. Namely, it is widely appreciated that the economic dimension of tourism encompasses social, cultural and political effects which have to be considered when discussing economic development of tourism. Keynes's cyclical flow of economic activities in a market economy (a model involving four key players: producers, markets, financial institutions and households) served to tourism theoreticians as a basis for explaining the cyclical flow in the tourism system, without consideration for the specific features defining the areas of activity in particular sectors and the related institutions.

Tourism economics was able to observe and analyse the perceived complex interconnectivity of individual economic branches and other factors in tourism using the input-output model, i.e. the intersectoral model. Research results confirmed the already established opinion of tourism theoreticians that the tourism phenomenon supports the development of other economic sectors and branches, which makes it even more relevant for estimates of the efficiency of entire national or regional economic systems. Since intersectoral analysis applies the macroeconomic balance framework, tourism theory produced a series of papers striving to apply this knowledge to analyses of the tourism phenomenon and its contribution to national economies. Such balances lend themselves to analyses of numerous structural and other relationships, which produces both practical and theoretical benefits. As regards the theory and practice of tourism, capital coefficient and the amortisation rate have been proved uniquely applicable. The much disputed and appreciated tourism multiplier also holds a prominent position. The multiplier has become a focal point of tourism economics research as it was expected to provide an answer to the omnipresent dilemma about the real effects of tourism spending on other economic activities. Writers who challenge

ji turizma pojavljuje niz radova koji nastoje primijeniti ove spoznaje na analizu turističkog fenomena i njegov doprinos nacionalnim ekonomijama. No, iz takvih se bilanci mogu izvoditi brojni strukturni i drugi odnosi, što osim teorijskog ima i veliko praktično značenje. U turističkoj teoriji i praksi naročitu su primjenu našli kapitalni koeficijent i stopa amortizacije, a osobito osporavani, ali s druge strane i vrlo cijenjeni, multiplikator turističke potrošnje. Upravo je multiplikator postao jedna od središnjih tema izučavanja ekonomike turizma, jer je trebao dati odgovor na stalno prisutnu dilemu o stvarnom utjecaju turističke potrošnje na druge ekonomske aktivnosti. Osporavanja turističkog multiplikatora polaze od stajališta da je H.G. Clement (1961), koji je prvi upotrijebio takvu računicu u turizmu, zapravo pogrešno primijenio Kahn-Keynesov multiplikator dohotka koji je u ekonomskoj teoriji dobio posebnu važnost kao tzv. vanjskotrgovinski multiplikator. Među mnogobrojnim oponentima⁹ Clementova načina izračunavanja turističkog multiplikativnog učinka turizma svakako treba spomenuti jednog od najpoznatijih ekonomista, teoretičara turizma Norberta Vanhovea (1973:79-92) koji je uočio ogromne greške u računici i u postavi samog modela te smatra da je Clement i svi ostali koji su nekritički slijedili njegov primjer napravili veliku zbrku između dohotka koji od inozemne turističke potrošnje ostvaruje poduzeće turističkog sektora i promjena koje od tog dohotka nastaju u nacionalnom gospodarstvu. Iako Vanhove navodi velik broj primjedbi na vrijednost multiplikatora, on posve ne odbacuje mogućnost njegove primjene, posebno kada se koristi kao parcijalni pokazatelj vrijednosti turističke aktivnosti.

Ova polemika, međutim, nije utvrdila niti negirala učinak turizma na druge gospodarske aktivnosti, već je osporila jedan od načina njegova izračunavanja.

the multiplier effect in tourism depart from a critique of H.G. Clement's (1961) application of the multiplier in tourism. They claim that Clement misapplied Kahn-Keynes's income multiplier which acquired special status in economic theory as the so-called foreign trade multiplier. Among the opponents⁹ of Clement's model of multiplier effects in tourism, we have to mention one of the most famous economists, the tourism theoretician Norbert Vanhove (1973:79-92). He noticed several grave mistakes in Clement's calculations and the design of the model itself and found that Clement and his followers who uncritically applied the model created a confusion between income from foreign tourist spending realized by an organization in the tourism sector and the effects of this income in the national economy. Although Vanhove presented a large number of objections to the value of the multiplier model, he did not entirely reject its application, especially when it is used as a partial indicator of the value of tourism activity.

The polemics, however, neither confirmed nor refuted the effect of tourism on other economic activities. It simply challenged one of the methods used to calculate the effect.

Yet another area entered the focus of tourism economics research. Immediately after WWII, and especially at the middle of the 20th century, theoretical and practical economic research shifted focus to the issue of development of undeveloped countries, which soon involved the questions relating to the economic development of developed countries as well. Tourism became widely discussed as a phenomenon which could ensure the minimum of a decent standard of living for the majority of people in these countries through the economic effects it generated. On the one hand, this interest sprang from a dramatic change in

⁹ Navodimo tek najpoznatije - K. Levitt, I. Gulati, J. Bryden, M. Faber i drugi.

⁹ The most renowned of them being K. Levitt, I. Gulati, J. Bryden, and M. Faber.

Još je jedno područje ušlo u fokus istraživanja ekonomike turizma. Naime, već odmah nakon završetka Drugog svjetskog rata, a posebice polovicom dvadesetog stoljeća, u središte svjetskog gospodarskog teorijskog i praktičnog interesa došlo je pitanje razvoja nerazvijenih zemalja koje postaje ujedno i pitanje razvoja razvijenih. U takvim je raspravama turizam izbio u prvi plan razmišljanja kao pojava koja svojim ekonomskim učincima može osigurati makar minimum pristojnog života za šire slojeve pučanstva u tim zemljama. Bila je to, s jedne strane, drastična promjena u gospodarskim ciljevima modernog društva, zaokret prema terciarnom sektoru nakon višestoljetne dominacije teorije doprinosa razvoju nacionalnih gospodarstava poljodjelstva i industrije, a s druge strane priznanje turizmu i njegovim gospodarskim učincima. U takvom kontekstu disciplina „ekonomika turizma“ razvijala je i gradila svoja znanstvena gledišta. Naime, disciplina koja je dugo vremena gotovo negirala sve druge pristupe osim ekonomskih, došla je u situaciju da proširi svoja shvaćanja o ekonomskim posljedicama razvoja turizma, ali i okolnostima koje mogu dovesti u pitanje opseg ili kvalitetu gospodarskog razvoja pod utjecajem turizma. To je gotovo od samog početka stvorilo uvjerenje da se radi o dvostrukoj šansi koja se ne smije ispustiti. Ponajprije, to je šansa za razvijene jer je stvorena mogućnost organiziranja masovne rekreacije zaposlenih, a očito je da odmoren čovjek koncentriranije i bolje radi pa je to u krajnjoj konzekvenci značilo i otvaranje novih tržišta i mogućnosti za plasman industrijske robe. Za nerazvijene to je značilo šansu da se ekonomski aktiviraju do tada posve pasivni vlastiti resursi, što je osiguralo novi doprinos nacionalnom dohotku i novi način za prevladavanje golemih gospodarskih i socijalnih tenzija koje su postojale i rastle u tim sredinama.

Ipak, u tom za turizam i za nerazvijene zemlje tranzicijskom vremenu, bilo je mnogo teorijskih problema koji se javljaju i iz či-

the economic goals of the modern society, a turn toward the tertiary sector after centuries-long domination of the theories of the contribution of agriculture and industry to the development of national economies. On the other hand, it reflected the recognition of tourism and its economic effects. The discipline of tourism economics developed and established its scientific perspectives in such a context. That is to say that the discipline that had been rejecting all approaches but the economic ones, reached the point where it could expand its understanding of the economic consequences of tourism and the circumstances which can threaten the scope and quality of economic development under the impact of tourism. Tourism economics was poised to provide insights which would benefit both the developed and undeveloped countries. It appeared that tourism could provide mass-recreation for the rich societies and, as a result of rest and relaxation, contribute to efficiency and the creation of markets for new industrial products. Tourism would allow underdeveloped nations to activate their passive economic resources, generate income and bridge the growing economic gap and tensions in their societies.

Still, both for tourism and developing countries, the time of transition was replete with theoretical problems deriving from the fact that the majority of theoretical economic concepts and perspectives had been developed in more advanced systems and in circumstances of greater economic development. It was very difficult to apply Keynes's and Keynesian ideas to undeveloped social and economic conditions found in undeveloped countries. The same is true of the general perspectives of tourism economics used to explain and defend its positions on tourism as a factor of development. It was strongly emphasised that the economic growth in developing countries could be accelerated if such countries would start applying foreign knowledge, mostly by importing foreign technologies. Consequently, it was posited

njenice što je većina teorijskih ekonomskih stajališta građena na situacijama u sustavima veće gospodarske razvijenosti. Keynesove i keynezijanske misli bilo je vrlo teško aplicirati na nerazvijene društvene i gospodarske uvjete kakvi postoje u nerazvijenim zemljama. To se može jednako konstatirati i za opća stajališta s kojima je ekonomika turizma objašnjavala i branila svoja stajališta o turizmu kao faktoru razvoja. Posebno se naglašavalo da se ekonomski rast u zemljama u razvoju može ubrzati ako takve sredine brže počinju koristiti svjetska znanja, ponajviše uvozom stranih tehnologija. U tom se kontekstu naglašava i izvjesna prednost zemalja „zakašnjelog razvoja“ jer mogu koristiti već razvijene i u praksi dokazane tehnologije i transfer znanja. U politici razvoja turizma kao pokretača gospodarskog života tih zemalja to je značilo uvođenje međunarodnih lanaca hotela, restoranta, rezervacijskih sustava i sl., a u području uvođenja *know-how*-a menadžment stranih kompanija. Međutim, osamdesetih godina pokazalo se da su takva stajališta ekonomike turizma donijele nerazvijenim zemljama zapravo iluziju da će turizam biti poluga općeg razvoja koja će donijeti i konačno rješenje za gospodarsku nerazvijenost ovih zemalja.

Cijena kašnjenja u razvoju uvijek se plaćala na ovaj ili onaj način. Najčešće investitor, nerijetko stranog porijekla, nije imao mnogo smisla za investiranje u očuvanje resursa jer u slučaju njegove ozbiljnije degradacije uvijek postoji mogućnost njegova povlačenja iz takvih sredina! U turizmu, cijena zakašnjelog razvoja plaćala se, između ostalog, i naglašeno neprimjerenim odnosom prema atraktivnom resursu. To je bio jedan od razloga da se svijet upitao koliko su bila realna očekivanja o turističkom razvoju i njegovom samo pozitivnom doprinosu općem životu u tim sredinama.

Međutim, slaba ili nedovoljna razvijenost ovih zemalja proizlazila je i iz drugih razloga ili su barem takvi razlozi pratili nedovoljan razvoj, a među njima se isticala neefikacija

that “late bloomers” could benefit from importing already developed and tested technologies and knowledge transfer. Tourism development policies in the countries relying on tourism as a driver of economic life stipulated the introduction of international hotel chains, booking systems and similar. Foreign know-how was brought by the managers of foreign companies. The 1980’s, however, showed that tourism did not work as a lever of widespread development that would resolve the economic underdevelopment of these countries. Such expectations were an illusion.

Paying the price of lagging development could not be avoided. For the most part it was the investors, usually foreigners, who did not show a lot of understanding for the need to conserve the resources as they could always abandon contexts where serious degradation began to threaten their interests. As a result, attractive tourism resources were exploited relentlessly and the world began to wonder whether tourism development only positively impacted the quality of life in tourism destinations.

Many factors contributed to or were associated with the underdeveloped or undeveloped status of these countries: inefficient organization, undeveloped infrastructure, strongly growing population, insufficiently educated population, poor technological and IT basis, lags in scientific development, poorly developed role of the market, undeveloped capital market, insufficient accumulation capacity, very small exports and, on top of everything and as a rule, political instability. Opportunities for employment in the tourism sector were regularly emphasised to justify efforts invested in a fast development of tourism. At the same time, everyone was forgetting that the rural population, predominantly engaged in agriculture as the nation’s main economic activity, had a dominant share in the socio-economic structures of these countries. As these agricultural workers were “retrained” for jobs in tourism, agricultural

sna organizacija, slaba infrastruktura, veliki rast stanovništva, nedovoljna obrazovanost stanovništva, slaba tehnološka i pogotovo informatička osnovica, zaostajanje u razvoju znanosti, slabo razvijena uloga tržišta, nerazvijeno tržište kapitala, nedovoljna akumulativna sposobnost, veoma mali izvoz i, povrhu svega gotovo u pravilu, nedovoljno stabilna politička situacija. Mogućnost zapošljavanja u turizmu isticala se uvijek kao važan faktor radi kojeg treba forsirati razvoj turizma. Međutim, pri tome se zaboravljalo da je u socijalno-ekonomskoj strukturi pučanstva gotovo svih zemalja u razvoju dominantan udio imalo seosko pučanstvo na kojem se temeljila poljoprivredna proizvodnja, obično glavna gospodarska djelatnost u tim zemljama. Njihovom „prekvalifikacijom“ u turizam gubila se važna karika u poljoprivrednoj proizvodnji, a turizam nije dobivao radnu snagu adekvatnu potrebama. Zbog toga je u gotovo svim takvim pokušajima intenziviranja razvoja turizma rezultat bio ispod očekivanja. Pogotovo su teška bila razočaranja tamo gdje se turizam pokušao razvijati kao jedini sektor gospodarstva.

Nerazvijene zemlje su spoznale da se razvoj turizma ne može odvijati u nekom drugom i suprotnom pravcu od pravca općeg razvoja, dapače da je određen stupanj opće razvijenosti uvjet za razvoj turizma. To odgovara i općim teorijskim spoznajama da je autarkija suprotna tehničkom progresu pa se kao koncepcija više ne može održati čak niti u velikim državama ili sustavima država. Tamo gdje je i bilo trenutnih ubrzanja pokazalo se da se ona gotovo uvijek pretvaraju u ograničenja. To je bila potvrda i teorijskim mišljenjima da se razvojne faze ne mogu preskakati, jer gdje god se to pokušalo, razvoj se zapravo usporio i moralo se vratiti na pojedinu fazu u trenutku kad se objektivno već moglo biti u idućoj.

U skupinu važnih teorijskih rasprava ekonomike turizma idu svakako i one u kojima se raspravlja o tercijarnom sektoru kao o jednom od vitalnih u razvoju svijeta te o ulo-

production suffered from a lack of workforce while organizations in tourism received workers who could not successfully meet job requirements. As a result, nearly all efforts aiming to intensify tourism development fell short of stakeholders' expectations. Particularly grave disappointment befell contexts where tourism was being developed as the only economic sector.

Undeveloped countries were thus obliged to learn that tourism development cannot be divorced from general economic development and that a certain level of general economic development is a prerequisite for tourism development. The lesson corresponded to generally accepted theses on autarky and economic development. Firstly, autarkies undermine technological progress and cannot support technological development even in large states and systems of states. Even when certain nations were at times able to accelerate their development, this was merely a temporary effect that typically precluded further progress. Clearly, development stages cannot be skipped and such attempts resulted in slowdowns which made it necessary to retrace one's steps and return to a lower developmental stage instead of achieving a more advanced level through gradual progress.

Discussions about the tertiary sector and its vital role in the global development as well as the role of tourism in the tertiary sector also attracted the attention of tourism economists. Economic literature dealing with the tertiary sector, however, does not address tourism as a part of it, let alone recognize its vital importance for the sector. Nevertheless, economists have proven D. Riddle's claim that the share of services in GDP positively correlates with the average annual growth of GDP per inhabitant (Škreb, 1992). Researchers have also shown that the growth rates of the said indicators correlate positively. These findings have allowed the nascent tourism theory to demonstrate the interdependence of tourism development and the national economy of its respective country.

zi turizma u tercijaru. Međutim, u ekonomskoj literaturi koja se bavi pitanjima tercijara turizam nije posebno apostrofirano kao njegov dio, a kamoli kao značajniji njegov dio. No, ekonomski su teoretičari potvrdili stajalište D. Riddlea da je „učješće usluga u bruto domaćem proizvodu pozitivno korelirano s prosječnim godišnjim rastom bruto nacionalnog proizvoda po stanovniku“ (Škreb, 1992:157), kao i o pozitivnoj korelaciji stopa rasta spomenutih ekonomskih veličina. To je svakako bilo važno uporište i za teoriju turizma u nastojanju da pokaže ovisnost razvoja turizma s narodnim gospodarstvima pojedinih zemalja.

Zanimljive su svakako neke teorijske spoznaje novijeg datuma, kao što je ona R. Summersa (Škreb, 1992:166) da je elastičnost usluga u odnosu na prihode manja od 1, što je posve suprotno uvriježenom mišljenju u ekonomskoj teoriji da se u spomenutom odnosu radi o visokom stupnju elastičnosti. Dapače, daljnja su istraživanja pokazala kako udio usluga u BDP-u raste brže u zemljama sa sporijim gospodarskim rastom. Kad je razvoj turizma u pitanju i posebno discipline „ekonomika turizma“, očito je da se radi o veoma značajnim spoznajama. Iako su one našle adekvatno mjesto u suvremenoj turističkoj znanstvenoj misli, ekonomska teorija ne raspravlja o njima niti ih pokušava ugraditi u opća stajališta ekonomske teorije.

Ono što je nedvosmisleno ekonomika turizma preuzela od opće ekonomske teorije u području tercijara, to su mjere u ovom području koje valja poduzeti za njegov uspješniji razvoj. U tome je teorija tercijara predlagala, a teorija (i praksa) turističkog razvoja prihvatila naročito mjere u trgovanju (kao što su carine, takse, valutni tečajevi), u fiskalnoj politici (takse ili subvencije za poticanje određenih uslužnih djelatnosti) i u politici financiranja (preferencije, beneficije i sl.). Osim ovih mjera ekonomske naravi, mogu se koristiti i mjere socijalne naravi koje države jednako koriste kao regulativne u svojoj općoj gospodarskoj politici prema tercijaru.

Further economic theses have been proven relevant to tourism economics. For example, R. Summer (Škreb, 1992) proposed that the elasticity of services in relation to income is less than 1, which goes against the established opinion that the relationship is highly elastic. Indeed, further research has shown that the share of services in GDP grows faster in countries exhibiting slower economic growth. Obviously, these are very important findings for tourism development and the discipline of tourism economics. Even though they found their proper place in the contemporary tourism thinking, economic theory neither discusses them nor attempts to integrate them with the general principles of economic theory.

There is no doubt that economics contributed some important ideas to tourism economics: ideas relating to the tertiary sector that define the future steps in tourism development. Namely, tourism development theory (and practice) have benefited from the development of measures in the area of trade (e.g. tariffs, taxes, exchange rates), fiscal policy (taxes and subsidies designed to stimulate particular service activities), and financing policy (preferences, benefits etc.). Besides these economic measures, tourism theory can use social measures that are also employed by the state as regulatory instruments designed to shape the general economic policy in the tertiary sector. Regardless of all that, tourism theory followed its own route of development. It was greatly influenced by economists and, as a result, it is interspersed with economic principles. What is more, in my opinion, these economic principles were applied only superficially and not entirely systematically. Finally, the macroeconomic aspect was for the most part neglected. This could be as a result of the fact that tourism is usually not studied by economic scholars who predominantly occupy themselves with economic theory. Still, looking at some of the basic principles of tourism theory, there is no doubt that it reflects the trends and cur-

Usprkos svemu, teorija turizma se razvijala svojim putovima, u čemu su veliki utjecaj imali ekonomisti pa su u teoriju turizma ugrađene i postavke ekonomske teorije, po mojoj prosudbi, ne uvijek do kraja sustavno i možda previše površinski, ali svakako premalo makroekonomski. Tome je vjerojatno pogodovala i činjenica što se turizmom ne bave ili se rjeđe bave obrazovani ekonomski teoretičari kojima bi ekonomska teorija bila osnovna znanstvena preokupacija. Ipak, nema sumnje da je teorija turizma odraz „strujanja“ u općoj ekonomskoj teoriji i teoriji ekonomskog razvoja jer su u njoj ugrađene dijelom i ekonomske postavke. Pored toga, velik broj teoretičara turizma dolazi iz drugih znanstvenih područja, posebno geografije, koji onda u razdobljima razvoja turizma u kojima su svojim brojem dominirali daju ton znanstvenom proučavanju turističkog fenomena.

Svježinu koju je i u ekonomiku turizma donijelo ekološko osvješćivanje, dovelo je do teorijskih zaokreta kakvi su se prije toga rijetko mogli naći i u djelima najsmionijih teoretičara. Tzv. ekološka paradigma uvela je i osnažila vrijednosti postavki održivog razvoja. Konceptija ugroženosti Planeta, a osobito najviše ugroženih elemenata prirodnog i društvenog okoliša, dovela je do kompleksnog i vrlo opreznog pristupa donošenju odluka o razvoju gdje se svaka takva odluka raspravlja u odnosu prema osnovnim pitanjima očuvanja osnove života i opreznosti u raspolaganju s neobnovljivim resursima. S Prvom konferencijom UN-a o problemima okoline 1972. godine u Stockholmu, pa Svjetskim samitom o održivom razvoju održanom u Rio de Janeiru 1992. i Johannesburgu 2002. te OECD-ov Okrugli stol o održivom razvoju 2001., paradigma ekološki održivog razvoja zauvijek je prekinula raspravu o dilemama vezanim uz diskusije o rastu i razvoju. U tom je vremenu ekološko motrište osnažilo svoju poziciju i u ekonomskoj znanosti. Definitivno se potvrdila postavka o rastu i razvoju kao elementima održivog

rents in general economics and economic development theory. Besides, numerous tourism theoreticians have a background in other fields of science, geography in particular. As a result, their overwhelming numbers set the tone for scientific research of the tourism phenomenon.

The discipline of tourism economics was greatly invigorated by the newly-introduced focus on environmental issues. As a result, we have witnessed theoretical turns of such magnitudes as were uncommon even in the works of the most daring theoreticians. The so-called ecological paradigm introduced and reinforced the importance of sustainable development. The awareness that our Planet is threatened, especially as regards the most vulnerable elements of our natural and social environment, led to the development of complex and cautious decision-making processes. All future developments are discussed with respect to their impact on life essentials and non-renewable resources. Starting with the first UN conference on environmental issues in Stockholm in 1972, World Summit on Sustainable Development in Rio de Janeiro in 1992 and Johannesburg in 2002, and the OECD Roundtable on Sustainable Development 2001, the paradigm of ecologically sustainable development put an end to the discussion on dilemmas related to growth and development. The ecological perspective simultaneously reinforced its position in economics. It was finally confirmed that growth and development represent elements of sustainable development where growth is utilised while the components of development are carefully balanced. The idea of sustainable development, at least to an extent, eclipsed the “eternal” discussion on the north and south divide, the relationship between the developed and undeveloped nations, and promoted the thesis that cooperation will stimulate the least environmentally threatening forms of development fully in line with the specific characteristics of every community, region, tradition, level of

razvoja gdje rast valja koristiti uz punu balansiranoost svih komponenti koje određuju pojam razvoja. Ideja održivog razvoja čak je, barem djelomično, zasjenila i „vječitu“ raspravu o odnosima sjever-jug, o odnosima razvijeni-nerazvijeni i afirmirala tezu da će idejom kooperacije doći do stimuliranja onih ekološki najmanje ugrozivih oblika razvoja prilagođenih svakoj posebnoj zajednici, regiji, tradiciji, stupnju tehnološkog i društvenog razvoja kao i kulturnim standardima. A i tu se turizam ponovno našao na samom vrhu poželjnih razvojnih pravaca!

Razvoj svjetske ekonomske teorijske misli kretao je prema spoznaji o potrebi veće pozornosti prema čovjekovu okolišu te prema izdržljivoj i postojanoj ekonomiji. Često se ova gledišta pripisuju suvremenim znanstvenicima, ali o tome su čovječanstvo upozoravali neki ekonomski eksperti već u devetnaestom i na samom početku dvadesetog stoljeća¹⁰. Naime, nepobitna je činjenica da se sve što se dogodi u ekonomiji reflektira na okoliš (prostor). Međutim, kao disciplina, ekonomika okoliša postoji tek oko tridesetak godina, najavljujući zaokret ne samo u teorijskim pogledima nego i u ekonomskoj i političkoj praksi. Teorijsko polazište je u tezi da okoliš i ekonomija nisu različiti entiteti, već da su trajno povezani preko osnovnih fizičkih zakona i preko posljedica koje njihov međusobni odnos ima za ljudska bića. Ekonomski pogled ne negira vrijednost stajališta sociologije, politike ili političke ekonomije.

technological and social development and cultural standards. And again, tourism was perceived as one of the most desirable paths of development!

The global economic theory took a turn toward acknowledging the importance of the environment and sustainable economy. Although we tend to perceive the interest in the environment and sustainability as a contemporary development, some 19th century economists recognized the importance of the topic¹⁰. One can hardly argue with the fact that all economic activities reflect on the environment (space). The discipline of environmental economics, however, emerged approximately thirty years ago, signalling a turn in theoretical perspectives as well as in economic and political practices. According to environmental economics, the environment and the economy, far from being separate entities, share the same basic laws of physics and jointly produce consequences which impact on the humanity. The economic perspective does not undermine the contributions of sociology, political science or political economics. It simply demonstrates that environmental issues typically have economic causes and that the solutions, for the most part, come from the economic sphere. The economic focus clearly shows that the quality of the environment matters, not only in the ethical sense, but as a real value that has an impact on the daily standard of living in both the developed and developing coun-

¹⁰ O održivoj ekonomiji prvi su radovi objavljeni još u devetnaestom stoljeću. Smatra se da je prvi rad iz tog područja napisao 1866. W.S. Jevons. Početkom dvadesetog stoljeća, 1914. godine, L.Gray je u časopisu „Quarterly Journal of Economics“ objavio članak pod nazivom „Rent Under the Assumption of Exhaustibility“, a 1931. H. Hotelling je u časopisu „Journal of Political Economy“ objavio članak „The Economics of Exhaustible Resources“. Godinu dana kasnije A.C. Pigou je u Londonu objavio opširni rad na tu temu pod nazivom „The Economics of Welfare“ (izdavač Macmillan).

¹⁰ First papers on sustainable economy were published already in the 19th century. It is believed that the first paper in this area was published in 1866 by W.S. Jevons. In 1914, L.Gray published the paper entitled “Rent Under the Assumption of Exhaustibility” in the Quarterly Journal of Economics, while H. Hotelling published the paper entitled “The Economics of Exhaustible Resources” in the Journal of Political Economy in 1931. A year later, A.C. Pigou published a comprehensive study entitled “The Economics of Welfare” (London: Macmillan).

On jednostavno pokazuje da kada god postoje problemi okoliša, razlozi njihova postojanja ili njihova rješenja uglavnom leže u ekonomiji. Upravo gospodarske perspektive pokazuju da je kvaliteta okoliša i te kako važna, ne samo u moralnom smislu, nego i kao nešto stvarno, što utječe na standard dnevnog života pučanstva jednako u bogatim kao i u siromašnim zemljama. Od tuda i mnogobrojne inicijative, kakva je na primjer i projekt „Održiva mobilnost u 21. stoljeću“ koji je pokrenut pod pokroviteljstvom Svjetskog poslovnog vijeća za održivi razvoj, s prvim objavljenim rezultatima istraživanja na samitu „Rio+10“ u Johannesburgu 2002., koji su trebali otvoriti mogućnosti razvoja za sve.

Čovjek je najtješnje povezan s prirodom i u svom postojanju i djelovanju ovisi o njoj. Priroda je najprostranija i najprodornija stvarnost koju čovjek ni kao *homo faber* ni kao *homo technicus* ni kao *homo turisticus* ne može ostaviti i od nje se osamostaliti. Kako bi ostvarila svoj smisao, ekonomija čovjekova okoliša zahtijeva da se sve što se oduzima okolišu u materijalnom i energetskom smislu, treba okolišu i vratiti jer bismo inače uništili materiju i energiju, a bez njih je život na našem planetu nemoguć. Zbog toga i razvoj treba usmjeriti tako da se resursi koriste u mjeri u kojoj to neće narušiti njihovu reprodukciju, kako bi isti resursi ostali kao trajno dobro i za buduće generacije. To je vodilo u filozofiju „granica rasta“ jer se smatralo da će se kontrolom ekonomskog rasta zaustaviti neželjeno devastiranje resursa potrebnog za osiguranje određenog stupnja rasta. Turizam se u tome pojavio kao jedan od korisnih načina očuvanja prirodne sredine i istovremeno njezina primjerenog korištenja s izrazitim gospodarskim posljedicama. U interpretaciji teorije turizma, ali i ekonomike turizma, takva gledišta smatraju se *sine qua non* ne samo razvoja nego i opstanka turizma kao fenomena. Paradigme kakve su priroda, sloboda i život, neraskidivo su povezane te zato i ne mogu postati stvarnost ako jedna drugu pokušavaju isključiti i onemogućiti.

This gave rise to numerous initiatives, e.g. the “Sustainable Mobility in 21 Century” project which was undertaken under the auspices of the World Business Council for Sustainable Development (WBCSD). Its initial results were presented at the summit “Rio+10” in Johannesburg 2002. They were expected to open up development opportunities to all.

Our lives are closely intertwined with nature and both our survival and our activities depend on it. Nature is our true reality and neither *homo faber*, *homo technicus* nor *homo turisticus* can escape it or emancipate himself from it. In order for its purpose to be fulfilled, environmental economics demands that we return to the environment everything we are taking from it, both in terms of material and energy or our life on the planet will become impossible. Sustainable development is the only option we have and we can only utilize the resources in the measure which will not endanger their reproduction and thus ruin them for the future generations. As a result, a new philosophy of “growth limits” emerged. It was believed that by controlling economic growth the humanity can put an end to the unwelcome devastation of a resource which is key to achieving a certain level of development. In that context, tourism is seen as a useful method which ensures that natural environments be both preserved and put to good use to achieve pronounced economic benefits. Both tourism theory and tourism economics take such perspectives as a *sine qua non* of tourism development and the survival of tourism as a phenomenon. The paradigms such as nature, freedom and life, are bound together by unbreakable ties. Consequently, they can never become reality if one of them disables or cancels out another. In an expanded sense, this philosophy can include the responsibility of the whole community and the whole society and, consequently, there are theories on sustainable society, sustainable economy, sustainable development, and, finally, sustainable tourism.

U proširenom smislu takva se filozofija širi i na odgovornost čitave zajednice, čitavog društva pa otuda i teorija o održivom društvu, održivoj ekonomiji, održivom razvoju i, napokon, održivom turizmu. U svemu tome ne zaboravlja se na trošak koji će izazvati zaštita resursa i kontrola ekonomskog rasta, a koje valja ugraditi u državnu ekonomsku (turističku) politiku, jednako kao i u mikro odlučivanje na razini svakog gospodarskog (turističkog) subjekta.

U teoriji i politici razvoja to vodi *cost-benefit* računici troška i koristi koja uči kako je potrebo izbalansirati učinke i s gospodarskog aspekta i s aspekta čuvanja i zaštite okoliša. To pogotovo vrijedi za turizam gdje čuvanje i zaštita resursa predstavljaju bit turističkog razvoja i budućnosti turizma u nekom prostoru. U turizmu uništiti ili samo zagaditi prirodu znači uništiti vlastitu životnu supstancu. Očito da ključne odluke treba donositi već u fazi investicija u turističke infrastrukturne i gospodarske objekte i kapacitete jer se njihova izgradnja i kasnije funkcioniranje izravno reflektiraju na gospodarenje i zaštitu prostora. Odnos troška i zaštite, ali i načela na kojima treba izgraditi mehanizam formiranja financijskih izvora za zaštitu čovjekove okoline, predmet su mnogobrojnih teorijskih sučeljavanja i rasprava pa i rasprava turističkih teoretičara i praktičara. Oni se u svojim prijedlozima kreću od reduciranja proizvodnje koja zagađuje okolinu, preko pristojbi i taksa za korištenje određenih resursa do zakonske regulative koja zabranjuje ili pod određenim uvjetima omogućuje neko ponašanje gospodarskih subjekata, pogotovo u do neke razine zaštićenim prostorima, a koje je izravno vezano za mogućnost devastacije ili polucije čovjekove okoline. Samo takva stajališta vode održivoj ekonomiji, održivom gospodarstvu, odnosno održivom turističkom razvoju.

Ekonomika turizma, kao uostalom i druge discipline iz kruga društvenih znanosti, ne može se distancirati od ukupne društvene i gospodarske okoline, ali niti od drugih fak-

This does not mean that the costs of resource protection and economic growth controls have been forgotten. They need to be integrated into the national economic (tourism) policy, as well as into the micro decision-making processes on the level of every business organization in tourism.

In the theory and policy of development it is therefore necessary to consider the cost-benefit ratio and to balance the effects related both to the economic and environmental aspect of development. This is particularly important in tourism as the protection and preservation of a resource play a crucial role in the development and future of tourism in a particular area. If nature is destroyed or polluted because of tourism, the very essence of survival is destroyed. There is no doubt that key decisions have to be made already in the investment phase to make sure that tourism infrastructure and commercial buildings satisfy all of the sustainability criteria as their construction and functioning directly impact on the management and protection of space. The cost protection ratio and the principles which should represent the foundation of future sustainable tourism financing mechanisms have inspired many theoretic debates, including those between experts in tourism theory and tourism practice. The proposals range from reducing environment-degrading production, to imposing fees and taxes on the use of particular resources, to legislation which forbids or regulates the behaviour of business organizations, especially in regions under protection, and which is directly linked to possible devastation or pollution of the environment. This is the only way to achieving a sustainable economy, i.e. sustainable tourism development.

Tourism economics, like any other discipline belonging to the group of social sciences, cannot distance itself from the entire social and economic environment, or from other factors which affect tourism development. In that context, it should be expected that

tora koji utječu na razvoj turizma. U tom kontekstu treba očekivati da se ekonomika turizma opsežnije pozabavi i s utjecajima koje na nju imaju druga područja djelovanja čovjeka. S obzirom na ukupne odnose u suvremenoj civilizaciji, to su prije svega utjecaji političkog okruženja na turistički razvoj. Prvence s tog područja predstavljali su radovi C.M. Halla (1994), L.K. Richter (1983:313-335) i H.G. Matthews (1975:195-203).

I, naposljetku, sasvim je logično bilo očekivati da će se ekonomika turizma izdašno pozabaviti problemom globalizacije jer globalni odnos prema tržištu i ponude i potražnje u turizmu star je već više desetljeća. Zbog toga i ne čudi da je neoliberalizam, kao vodeća ideja globalizacije, postao vrlo blizak teoretičarima turizma. Preko liberalnih ideja, globalni kapitalizam djeluje bez ikakvih restrikcija u okviru pravila tzv. *center periphery* sustava, što je u nekontroliranom liberalizmu značilo osiromašenje slabije učinkovitih ekonomija. Turizmu pogoduje svijet bez restrikcija, ali ne i bez pravila jer osiromašenje slabije razvijenih nije u skladu s nastojanjima teorije turističkog razvoja. Posebno što se turističkog razvoja tiče, problem se povećava činjenicom da se u takve opće gospodarske neoliberalističke prilike umiješao ortodokсни monetarizam s reduciranim mehanizmom ekonomske politike na monetarno-kreditnu politiku. U krugovima tržišno orijentiranih ekonomskih teoretičara smatra se da globalizacija ima pozitivnu prosječnu neto korist. Međutim, u takvom gospodarskom okviru pitanje je ima li i kada turizam manje šanse za razvoj. Ekonomika turizma, pak, ima široki okvir za nova istraživanja.

4. ZAKLJUČAK

Suvremena ekonomska teorija razvijala se u nekoliko temeljnih pravaca, često i pod utjecajem pragmatičkih potreba zemalja u različitim dijelovima svijeta čiji je gospodarski razvoj nametnuo određena teorijska pitanja i rasprave o njima. U tom kontekstu

tourism economics will pay more attention to impacts from other areas of human activity. With regard to the totality of relationships in the contemporary civilisation, we should firstly consider the effects of the political environment on tourism development. C.M. Hall (1994), L.K. Richter (1983:313-335) and H.G. Matthews (1975:195-203) published the first studies in that field.

Finally, it would be logical to expect that tourism economics will devote much attention to the topic of globalisation as global supply and demand have been a reality for decades. It is, therefore, no wonder that neoliberalism, as the leading idea of globalization, has become very important to tourism theoreticians. Spurred by liberal ideas, global capitalism acts without any restrictions in the context of the so-called centre periphery system, which can be seen as the impoverishment of less efficient economies in uncontrolled liberalism. Although tourism thrives in a world without restrictions, regulations must be kept in place as the impoverishment of less developed countries and regions clashes with the goals of tourism development theory. As regards tourism development, the problem is aggravated by the fact that general neoliberal circumstances are entwined with orthodox monetarism and the reduced economic policy effect on the monetary and credit policy. Market oriented economists believe that globalization has a positive average net benefit. Still, it is questionable whether tourism has any chance for development in a system like that. Tourism economics, however, has acquired a new and broad area of research.

4. CONCLUSION

Contemporary economic theory developed in several basic directions, frequently under the influence of pragmatic needs of specific countries whose economic development gave rise to specific questions and discussions. The general tourism theory and

razvijala se i opća teorija turizma i njezine ekonomske spoznaje. Možda baš povijesna analiza teorije razvoja turizma potvrđuje već dosta staru i povremeno aktualiziranu tezu da turizam kao fenomen i nema uvijek dominantno ekonomska obilježja pa da ga je, zbog složenih i slojevitih odnosa u kojima se odvija turistički promet i stvaraju odgovarajuće posljedice tim prometom, teško svrstati isključivo ili pretežno u ekonomski fenomen.

Među brojnim ekonomskim temama kojima se posljednjih desetljeća najviše bavila ekonomika turizma svakako su rasprave o turizmu kao pokretaču ekonomskog rasta i razvoja; o turizmu kao tržištu za nove proizvode; o multiplikativnim učincima turizma; o uvjetima u kojima na međunarodnoj gospodarskoj sceni djeluju turistička ponuda i potražnja; o makro planiranju turizma sa svim njegovim učincima u gospodarstvu i na prostor u kojem se razvija; o turističkoj potrošnji općenito, ali i kao mogućem izvoru inflatornih kretanja u receptivnim turističkim zemljama, posebice onima u razvoju; o turizmu kao faktoru održivog razvoja; o općem utjecaju turizma na jačanje gospodarstva zemalja u razvoju i cijeni tog razvoja; o pomoći turizma stvaranju deviznih rezervi kao izvora državne potrošnje itd. Zanimljiva, a još uvijek nedotaknuta u ekonomici turizma su i pitanja o determinantama produktivnosti, vrijednosti i bogatstva ili pitanja o turizmu u okviru teorijskih spoznaja o konvergenciji, posebno u tranzicijskim ekonomijama u razvoju.

Ovaj zaključak o ekonomskoj teoriji i ekonomici turizma ne bi bio potpun ako se još jednom ne apostrofiraju nova načela koja je u ekonomiju, ali i ekonomiku turizma, unijela ekologija. Još uvijek su ekonomija i ekologija, čak i u turizmu, međusobno povezane uglavnom samo tako da prva drugoj stvara sve više i sve veće probleme. Tako će vjerojatno i ostati dok se čovjek u odnosu prema prirodi ne počne drugačije ponašati, umjesto kvantitete, morat će vrijediti načelo kvalitete. I na turističko-gospodarskom području svako nastojanje mora uistinu biti

its economic elements followed suit. It may be that the historical analysis of tourism theory development supports the relatively old and occasionally revived thesis that tourism as a complex and multi-layered phenomenon does not always have predominantly economic characteristics and that, consequently, it is difficult to classify it as a predominately or exclusively economic phenomenon.

Over the last decades, tourism economics has studied tourism as a driver of economic growth and development; tourism as a market for new products; the multiplier effects of tourism; the conditions affecting tourism supply and demand on the international market; the overall effects of tourism macroplanning on the economic and physical context; tourism spending in general and its possible inflationary effects in receptive tourist countries, in developing countries in particular; tourism as a factor of sustainable development; the overall impact of tourism on economies of developing countries and the costs of resulting growth and development; tourism as a generator of foreign exchange reserves for government spending, etc. Some interesting, and as yet unexplored tourism economics topics involve the determinants of productivity, value and wealth, as well as the place of tourism in the context of convergence theory, especially as regards the developing economies in transition.

This review of economic theory and tourism economics would not be complete without a final emphasis on environmental issues which entered the field of economics and tourism economics. Even in the context of tourism, the association between the economy and ecology mostly means that the former causes ever greater problems to the latter. In all probability, it will stay this way until humans change their relationship to nature from one that values the principle of quantity to one that appreciates quality. In the area of tourism economy, every effort must be designed to truly serve man. The shift we need to make is clear: from

podređeno čovjeku. Zaokret je nužan i jasan: od pojedinca ili pojedinih ljudskih skupina prema cijelom čovječanstvu; od antropocentrizma prema kozmocentrizmu; od mehaničkog shvaćanja, koje navodi *kartezijansko-newtonovska* paradigma s redukcionističkim i fragmentarnim nazorom na svijet prema planetizaciji. I turizam treba slijediti Caprino načelo da je potrebno cjelovito, holističko shvaćanje svijeta. U tom se kontekstu mora smjestiti i ekonomika turizma. Uostalom, turistički teoretičari već desetljećima upozoravaju da gospodarski učinci turizma mogu biti doista efikasni i uspješni ukoliko im je cilj humanizacija čovjeka i svijeta u svezi s čovjekom. Iz toga slijedi načelo da se gospodarska aktivnost u turizmu mora voditi i regulirati etikom i moralom koji je mnogo više nego težnja za neprestanim rastom i razvojem. A to je Kripendorfovo načelo za novu ekološku, za turističku etiku i poziv da joj se svojim sadržajem i znanstvenim interesom pridruži i ekonomika turizma.

focusing on individuals to considering communities and the whole of humanity; from anthropocentrism to cosmocentrism; from the mechanistic approach, grounded in the reductionist and fragmentary outlook of the Cartesian-Newton paradigm, to planetization. Tourism also needs to follow and embrace Capra's holistic understanding of the world. Tourism economics should develop in the same context. In any case, tourism theoreticians have for decades been claiming that economic tourism effects can only be beneficial and productive if they aim to humanise both man and his environment. It follows that economic activity in tourism must be instigated and regulated by ethical and moral concerns rather more than by the desire for constant growth and development. We must embrace the Kripendorf principle for a new ecological, tourism ethics. Tourism economics, its content and scientific interest, should adhere to the same values.

LITERATURA - REFERENCES

- Airey, D. (1990). Tourism in higher education in England. *40th Congress of AIEST, in Requirements of Higher Level Education in Tourism*. St. Gall: Editions AIEST. Vol. 31. pp. 43-58.
- Alejziak, W. (1999). *Turystyka – v obliczu wyzwan XXI wieku*. Krakov: Albis.
- Antunac, I. (1985). *Turizam i ekonomska teorija*. Zagreb: Institut za istraživanje turizma
- Baretje, R., Defert. P. (1972). *Aspects économiques du tourisme*. Paris: Editions Berger-Levrault.
- Bernecker, P. (1957). *Die Stellung des Fremdenverkehrs im Leistungssystem der Wirtschaft*. Wien.
- Bodo, L. (1899). *Sul movimento dei forestieri in Italia e sul denaro che vi spendono*. in *Giornale degli economisti*.
- Bonneau, M. (1990). Les formations supérieures en tourisme a l'Université. *40th Congress of AIEST, in Requirements of Higher Level Education in Tourism*. St. Gall: Edition AIEST. Vol. 31. pp. 59-80.
- Bormann, A. (1930). *Offentliche und private Fremdenverkehrswerbung*. in *Archiv für den Fremdenverkehr*. Berlin.
- Bull, A. (1948). *The Economics of Travel and Tourism*. London: Pitman.
- Burkart, A.J., Medlik, S. (1974). *Tourism – Past, Present and Future*. London: Heinemann.
- Butler, R.W. (1980). The Concept of a Tourism Area Cycle of Evolution. implications for the Management of Resources. *Canadian Geographer*. Vol. 24. pp. 5-12. DOI: 10.1111/j.1541-0064.1980.tb00970.x
- Byschl, M. (1911). *Die volkswirtschaftliche Bedeutung des Fremdenverkehrs – ein Einzelbeispiel im Lichte der Statistik*.

- Charvat, J. (1945). *Politika cestovnicu ruhu*. Praha.
- Clement, H.G. (1961). *The Future of Tourism in the Pacific and Far East*. Washington.
- Cooper, C.P, Latham, J., Westlake, J. (1990). A survey of the staffing of tourism education within the European Community. 40th Congress of AIEST. in *Requirements of Higher Level Education in Tourism*. St. Gall: Editions AIEST. Vol 31. pp. 173-188.
- Dietel, E. (1929). *Fremdenverkehr und Zahlungsbilanz*. Dresden.
- Eadington, W.R. (1991). Economics of Tourism. *Annals of Tourism Research*. Vol. 18. No. 1. pp. 41-56. DOI: 10.1016/0160-7383(91)90038-D
- Friedman, M. (1957). *A Theory of the Consumption Function*. NBER, general series.
- Gebert, E. (1928). *Fremdenverkehr und Zahlungsbilanz*. Salzburg.
- Godau, A. (1990). Das aus-und Weiterbildungsprodukt in Tourismus der DDR - Umbruch und Aufbruch. 40th Congress of AIEST. in *Requirements of Higher Level Education in Tourism*. St. Gall: Editions AIEST. Vol. 31. pp. 157-172.
- Goeldner, C.R. (1990). The status of tourism and hospitality programs in higher education Institutions in the United States. 40th Congress of AIEST. in *Requirements of Higher Level Education in Tourism*. St. Gall: Editions AIEST. Vol. 31. pp. 201-218.
- Gormsen, E. (1981). *The Spatio-Temporal Development of International Tourism*. Aix-en-Provence: Centre des Hautes Etudes Touristiques.
- Gray, H.P. (1982). The contribution of economics to tourism. *Annals of Tourism Research*. Vol. 9. No. 2. pp. 105-125. DOI: 10.1016/0160-7383(82)90037-8
- Gubilato, G. (1983). *Economie touristique*. Denges: Editions Delta & Spes.
- Gunn, C.A. (1979). *Tourism Planning*. New York: Crane Russak.
- Gunn, C.A. (1988). *Vacationscape: Designing Tourist Regions*. (2nd ed) New York: Van Nostrand Reinhold.
- Gurtner, H. (1916). *Fremdenverkehr und Zahlungsbilanz*.
- Haedrich, G., Klemm, K., Kreilkamp, E. (1990). Die akademische Tourismusausbildung in der Bundesrepublik Deutschland. 40th Congress of AIEST. in *Requirements of Higher Level Education in Tourism*. St. Gall: Editions AIEST. pp. 27-42.
- Hall, C.M. (1994). *Tourism and Politics – Policy, Power and Peace*. Chicester, UK: John Wiley&Sons .
- Hunziker, W. Krapf, K. (1942). *Grundriss der allgemeinen Fremdenverkehrslehre*. Zürich: Polygraphischer Verlag AG.
- Jafari, J. (2000). *Encyclopedia of Tourism*. London and New York: Routledge.
- Kašpar, J., Holubova, J. (1978). *Materialy a priklady ke cvičenim z ekonomiky, organizace a techniky cestovnicu ruhu*. Prag: Vysoka škola ekonomicka v Praze.
- Keynes, J.M. (1936). *A General Theory of Employment, Interest and Money*. London: MacMillan
- Kohne, K. (1912). *Kurortwesen und Kurtaxe in geschichtlicher Entwicklung*. Berlin
- Krapf, K. (1952). Von der Empirie zur Theorie des Fremdenverkehrs. in *Jahrbuch für Fremdenverkehr*. Munchen: Deutsches Wirtschaftswissenschaftliches Institut für Fremdenverkehr
- Krapf, K. (1957). Lasst hören aus alter Zeit. in *Jahrbuch für Fremdenverkehr*. München: Deutsches Wirtschaftswissenschaftliches Institut für Fremdenverkehr
- Krapf, K. (1963). Tourism as a factor in economic development: role and importance of International tourism. paper presented at the United Nations Conference on International Travel and Tourism, Rome.

- as cited in Antunac, I. (1985). *Turizam i ekonomska teorija*. Zagreb: Institut za istraživanje turizma.
- Lickorish, L.J. (1953). *Le tourisme et la balance internationale des paiements, Étude Provisoire*. Geneve: Institut International de Recherches Scientifiques sur le Tourisme.
- Lundberg, D., Stavenga, M., Krishnamoorthy, M. (1995). *Tourism Economics*. New York: John Wiley & Sons.
- Mariotti, A. (1927). *La Bilanza Economica Internazionale e la sua influenza sul valore della moneta*. Roma.
- Marković, S., Marković, Z. (1972). *Ekonomika turizma*. Zagreb: Školska knjiga.
- Matthews, H.G. (1975). International tourism and political science research. *Annals of Tourism Research*. Vol. 2. No. 4. pp. 195-203. DOI: 10.1016/0160-7383(75)90032-8
- Miossec, J.M. (1976). *Éléments pour une théorie de l'espace touristique*. Aix-en-Provence: Centre des Hautes Études Touristiques.
- Morgenroth, W. (1927). Fremdenverkehr. in *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Band IV, Jena.
- Mun, T. (1967). *England's treasure by foreign trade*. Oxford: Blackwell.
- Norval, A.J. (1936). *The Tourist Industry*. London.
- OECD (2001). Towards a Sustainable Future. *Privredni vjesnik*. 3221
- Ogilvie, F.W. (1933). *The Tourist Movement*. London.
- Paloscia, F. (1969). *Economia del turismo*. Roma: Edizioni del Opere.
- Richter, L.K. (1983). Tourism politics and political science: a case of not so benign neglect. *Annals of Tourism Research*. Vol. 10. No. 3. pp. 313-335. DOI: 10.1016/0160-7383(83)90060-9
- Ritchie, J.R.B. (1990). Tourism and hospitality education – frameworks for advanced level and integrated regional programs. 40th Congress of AIEST, in *Requirement-sof Higher Level Education in Tourism*. St. Gall: Editions AIEST. Vol. 31. pp. 121-154.
- Rodrik, D. (1997). *Has Globalization Gone Too Far?*. Washington DC: Institute for International Economics.
- Rostow, W.W. (1962). *The Process of Economic Growth*. New York: Norton & Co.
- Schlenke, U., Stewig, R. (1983). Endogener Tourismus als Gradmesser des Industrialisierungsprozesses in Industrie und Entwicklungsländer. *Erdkunde*. Vol. 37. pp. 137-146. DOI: 10.3112/erdkunde.1983.02.06
- Schumpeter, J. (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. (5th ed) London: Unwin Hyman.
- Sharma, S. (1991). *Osnove makroekonomske teorije*. Zagreb: Narodne novine.
- Sherman, H.J. (1966). *Macrodynamics*. New York: Appleton-Century Crofts.
- Smith, A. (1776). *The Wealth of Nations*. London.
- Stiglitz, J. (2000). What I learned at the World Economic Crisis. New Republic 17 April. as quoted in Stojanov, D. 'Forward' to the *Proceedings of Economic Science before the Challenges of the XXI Century*. Sarajevo 2002: Faculty of Economics.
- Stradner, J. (1890). Die Förderung des Fremdenverkehrs. in *Kulturbilder aus der Steiermark*: Graz.
- Stradner, J. (1905). *Der Fremdenverkehr, eine volkswirtschaftliche Studie*. Graz.
- Škreb, M. (1992). Service Policy and Development. in Sharma S. (ed) *Policy Development*. New York: St. Martin's Press. pp. 157-168. DOI: 10.1007/978-1-349-22385-5_9
- Tabacchi, G. (1934). *Turismo ed economia*. Roma.

- Thurot, J.M. (1973). *Le tourisme Tropical Balneaire: Le model Caraibe et ses extensions*. doctoral thesis. Aix-en-Provence: Centre des Hautes Etudes Touristiques.
- Tisdell, C. (2000). *Economics of Tourism*, Volume I and II. The International Library of Critical Writings in Economics, Cheltenham UK and Northampton MA, USA: Edward Elgar Reference Collection .
- Titzhoff, P.W. (1964). Fremdenverkehrstheorie zur Zeit des Dreissigjährigen Kriegs 1630. Der Merkantilist Thomas Mun würdigt die ökonomische Bedeutung des Grenzüberschreitenden Reiseverkehrs. in *Der Fremdenverkehr*. 7.
- Troisi, M. (1940a). *Nozione economica di turismo*. R. Università degli studi B. Mussolini, Annali dell'istituto di statistica. Studi in onore di Luigi Amoroso, Bd.XVII, Bari.
- Troisi, M. (1940b). *Prime linee di una teoria della rendita turistica*. Bari.
- Troisi, M. (1955). *Teoria economica del turismo e della rendita turistica*. Bari.
- Unković, S. (1974). *Ekonomika turizma*, Beograd: Savremena administracija
- Vanhove, N. (1973). *Critical Considerations on the Tourist Multiplier*. Festschrift zur Vollendung des 65. Lebensjahres von o. Prof.Dkf.Dr. Paul Bernecker, Wien. pp. 79-92.
- von Inama-Sternegg, T.K. (1908). *Reiseverkehr und Zahlungsbilanz*. Leipzig.
- von Schüllern zu Schrattenhofen, H. (1911). *Fremdenverkehr und Volkswirtschaft*. in *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*. Jena.
- Vukonić, B. (2001). The role of the course Tourism Economics in the education of Croatian Tourism professionals. in Conference Proceedings, *Uloga povijesti ekonomske misli u nastavi na fakultetima društvenih znanosti u Hrvatskoj*. Osijek: Faculty of Economics.
- Zahn, F. (1904). *Die wirtschaftliche Bedeutung des nordbayerische Fremdenverkehrs*. Nürnberg.
- Zollinger, W. (1916). *Fremdenverkehr und Zahlungsbilanz*.

Primljeno: 4. srpnja 2018.

/ Submitted: 4 July 2018

Prihvaćeno: 18. rujna 2018.

/ Accepted: 18 September 2018

